

Мұхтар Әуезов

ХАН КЕНЕ

(Бірінші нұсқасы)

Алты перделі тарихи пьеса

АДАМДАРЫ:

Кене

Наурызбай – жас батыр. Кененің інісі, кіші шешеден.

Ержан – Кененің немере ағасы.

Бопай – Кененің апасы.

Қарашаш – Ер ананың қызы.

Ағыбай

Бұқарбай – батырлар

Жоламан

Бұғыбай – батыр, қолбасы.

Құдайменде – төрелер, Кененің достары.

Көшек

Шеген – қария.

Мұса – би.

Жантөре

Шотай – Кенеге қас би, төрелер.

Балғожа

Нысанбай – ақын.

Рүстем

Сыпатай – Дулаттың бастықтары.

Байұзақ

Кәрібоз

Жаманқара – қырғыз батырлары.

Шалдар, әскерлер, қатындар.

ПРОЛОГ

Дала. Жасыл төбенің басы. Алыста тау. Көп ауыл суреттері. Қасымның асы.

Бірінші көрініс

Асқа жиылған кісілер. Бір жақтан шығып, екінші жаққа өтіп жатады. Жиын осы төбеге келмек. Алғашқы шыққан үш кісі. Бәрі де орта жастағы адамдар. Ақырын аяндап, әңгімелесіп келе жатады.

1-кісі. Осы төбеге келеді деді ме?

2-кісі. Осы болар, осы-ақ шығар.

3-кісі. Бірақ, бұған мына қара құрттай қайнаған ел сия ма?

2-кісі. Сью қайда? Ел жақсылары мен төрелер кеп отырады.

1-кісі. Олай болса осының бір балақ жерінен, төрелерге құлақ оты болатын жерден орын алайық¹.

3-кісі. Қайыр, ел де жиналған-ақ екен, құмырсқаның илеуі ме, немене?

2-кісі. Не айтып отыр өзі?! Үш жүздің баласының ру-руынан келмей қалған жан жоқ дегенді ұқтың ба? Жоқ па?

1-кісі. Бәсе, бұл тілеуден кім жырылып қалады дейсің... Жарықтық Қасым мен мына Кененің жолы алабөтен ғой.

3-кісі. Уа, осы өзі мына патсаға қарсы ғой, ә?! Өзге төрелер патсадан бақ, даража алып жатқанда, бұ неден бүйтті екен?!

1-кісі. Өзге төре бір төбе, бұлар бір төбе ғой.

3-кісі. Бұ бұқа сөйтеді деп.

1-кісі. Болады да бір мәні?

2-кісі. Садаға кетсін өзге төре... Олар елдің де, елдік ойлаған жалғыз-жарым жақсының да жауы емес пе? Солар енді аяғынан алмаса қайтеді десеңші мынаның. (Бұлар өтіп кетеді.)

Екінші көрініс

Төрт-бес жастау жігіттер шығады.

3-жігіт. Бұл алаш ұранды қазаққа біткен² батырдан батыр да, ақыннан ақын, балуаннан балуан қалмаған-ақ шығар, бәрі де осында-ақ білем.

2-жігіт. Билер мен қарияларды қайтесің? Әлде оларды менсінбеймісің? Санамаймысың?

1-жігіт (күліп). Өй, тәйірі-ай, шал дәрі ме?

3-жігіт (қоса күліп). Өлмелі шал өз үйімде де бар да!

2-жігіт. Неге өлмелі болсын. Кенеге елді ел қып құрап беретін солар бол ар.

1-жігіт. Құрамайым десе де қалың ел өзі-ақ құралады. Кененің жолынан шал болмаса да, басын тартатын кісі жоқ.

3-жігіт. Солай деймісің? Бірақ осы олар да төре, бұл да төре. Осы төре мен төре боп алып, неге тіртекесті осылар? Аналар болса және ылғи ел билеп отырған ұлық. Аға сұлтан, пәлен сұлтан, түген сұлтан дей ме, әлде не! Түбі, көп ауыз біріксе, бір ауыз жоқ болады деп, соларыңның лебі тартып кетпесе дейім-ау, осыны да.

1-жігіт. Е! Не қылар дейсің? Ол бесті, енді төрелер мен ұлықтың шеніне сатылған жалғыз-жарым шығар. Селдей болып ел беттесе, күлдей болып ұшып кетпей ме?

3- жігіт. Ел сорлы ерер-ау! Өйткені бұл ереуіл елдің өз тілегі ғой. Бірақ түбі сол, мынаның артынан еремін деп шаң қуалап қалмаса дейім-ау!

2-жігіт. Өй, әне бір жақта қобыз ұстағандар келеді. Ақындар шығар. Жүріңдер, солай баралық. (Бұлар да шығып кетеді.)

Үшінші көрініс

Үш шал шығады.

1-шал. Баяғыда Абылайдың асына жиналған ел ерекше болды деуші еді. Мынаған сол таласпаса, бұл өңірде, қазақ баласы білген аста, бұдан үлкені болмаған-ақ шығар. Не деген көпшілік!

2-шал. Және жиыны қандай ажарлы. Алуан-алуан игі жақсылар бәрі бар ғой, өзіміз естігеміз де, көргеміз де жоқ бұндайды.

3-шал. Шабатын аттың санынан-ақ ойласаңшы. Үш жүз дей ме, төрт жүз дей ме?

1-шал. Тігілген бәйгі қандай. Бар шығынды Кененің өзіне аудармай, Кіші жүз бен Орта жүз түгелімен өз мойындарына алып отыр ғой. Бір жетімнің өзіне тоғыз кісі шығарылды³.

2-шал. Иә, бәйгінің бәрі жетім бастатқан тоғыздан.

3-шал. Тек жолдары болсын байғұстардың... Кешегі өлген Исатай мен бұл Кененің ісі бір бөлек жол ғой. Баяғы Абылай мен Тәукеден соң ұмытылып кеткен бір үлкен тілек қой. Жауы қалың, қайраты күшті. Тілектері болар ма, жоқ па?

1-шал. Пәлі... рас айтасың. Бұның ниеті бір үлкен игілік екені рас қой. Тек ел еруге жарасын де.

3-шал. Бәрінен де соны айт. Ел ерсе бірдеңе болар. Бүгін мына жиын неге байлар екен. Жә, осы бір жерден отырмаймыз ба?

1-шал. Айтшы, әлгі жерде қалады ғой енді. Ә, ә, қасында әлгі бала бар ма, жоқ па?.. (артына қарап) Болдырып жүрер ме екен?..

3-шал (Басын шайқап). Аунаса (...) тұр еді. Жазым болмаса игі еді.

2-шал. Аттардың өзін суартып отқа жіберу керек еді. Күні бойы аштан қатып бұралып қала ма, қайтеді? Балаға айтып кетіп ем, қайтты екен өзі. (Алдыңғыларынша өтіп барып, соларға қосылып сахнада жарым-жартысы көрініп отырады).

Төртінші көрініс

Үш кедей шығады.

1-кедей. Жаңағы бізге тартқан еті шала піскен бе, немене? Өзі ылғи қара кесек, жеген құрлы болмадым.

2-кедей. Нені жейсің? Қой етінен бір кәрі жілік бар екен. Оны Терлікбай жұлып алып, табаққа бір жапырақ салмай қойды.

3-кедей. Жүректі балама апарып берейін деп Қартқожа қағып әкетті.

2-кедей. Әуеден шұға жауса, құлға ұлтарак тимейді деген. Сол ғой. Ханның асы, ханның асы дегенге әлдене десем бұның да қарық болатын дәнеңкесі көрінбейді.

1-кедей. Неге? Жұрттың бәрі өзіндей көреді деймісің. Төрелердің үйіне баршы.

3-кедей. Бәсе... Оларға көрсеткен сыйдан көз тұндырар. Хан дегенмен оған да бас-бас, балақ-балақ болатын шығар. Сый да, сыбаға да салмағына қарай да.

1-кедей. Орайы қайтпайтын қайырымға қай қазақтың баласы ақтарыла қояр дейсің. Сен оны айтамысың, бұ күнгі аста жұрттың бәрі қуанып жүргенде бір жағынан еңсесі түсіп жылап жүрген де бар шығар.

2-кедей. Жылағаның мінеки (ар жағын көрсетеді.) Бағанадан осы бір қатындар шұбырып жылап, әркімге барып бірдемені айтып жүр... (Ілгері таман аңдап барып сахнаға шығып келе жатқан төрт кедей сахнаға бұрылып қарап тұрады).

Бесінші көрініс

Қатындар жыртық киімді. Көбі қартаң, жүдеу. Кейбірі жылайды.

1-қатын. Әлгі билері мен төрелері осы жерге келеді дейді ме? Білдіңдер ме, шырақтарым. (алдыңғы кедейлерге қарайды.)

3-кедей. Ия, осы араға келеді. Нелерің бар еді байғұстар, оларға ә?

2-қатын. Неміз жоқ? Жап-жас жалғыз-жалғыз баламызды жетім деп бәйгеге тіккізіп отыр. Осы елдің жақсысы дей ме, несі дейді көрінде өкіргір өңкей.

3-қатын. Жазығы әкесі өлгендігі ме? Кім өлмейді. Жақсы кісі болғанда жетім-жесірді жылатып жақсы бола ма екен қайдағы би мен төресі.

4-қатын (дуаналау. Қолында асатаяғы бар). Е, е, айтарсың түге. Менің баламды да алып отыр. (Таяғын арт жағына қарай сілтеп тұрып.) Қыршыныңнан қиыларсың (болжағандай.) Айтқаным келгенде көрерсің Әлди хақ!!! (тістеніп, сұрланып.) "Қара ешкіге жан қайғы, қасапшыға мал қайғы".

1-Қатын (жылап). Құлыным-ай, кішкентей құлыншағым-ай, ана жерде жылап тұр. "Апатай, сақтап қала гөр. Қайда қаңғып кетеміз", — деп. (Қатындар жылайды.)

Жұрт келе жатқанда бір дүбір, дүсір естіледі. Сахнадағы бұрын өткендердің бәрі "Төрелер келеді, төрелер келеді" деп гүбір-гүбір сөйлесіп орындарынан тұрады. Кедейлер соларға таман кетеді. Қатындар кісілер кеткен жақта қалады. Келе жатқандардың алдынан Абылайдың сарыала туын алып батырлар өтеді. (Сауытты, сайманды бес-алты батыр.)

БІРІНШІ ПЕРДЕ

1-көрініс

Сахнаға Кенелер шыққанда алдыңғы жақта қалың кісі тұрғандай болады. Жұрттың арты сахнадан әрі созылып тұрғандай. Кенелердің арт жағы да сондай созылған көп халық сияқтанады. Ту артынан шынжырлы балуандар шығады. Тегіс күресетіндей киінген. Арттарынан қобызды, сыбызғылы ақындар, әнші, күйшілер шығады. Солардың артынан өте сәнді киінген Кене шығады. Екі жақ жанында Шеген, Жоламан, Мұсадай билер бар. Бұлардың артында Ержан,

Наурызбай, бәрі де⁵ сауыт киінген, жеңіл қару асынған, сапылы, қылышты. Сондай қаруы бар Бопай шығады. Дөң басында сандық тасқа кілем жайылған. Соған Кене мен Шеген, Қазы барып отырады. Өзге төрелер солай қозғалады. Кене жандарынан өтіп бара жатқанда жесір қатындар жылап, дауыстары ұлғайып балаларын жоқтай бастайды. (Сахнаға көп жиын ентелей қоршап келе жатады. Бір бөлек топ болып Шотай, Жантөре, Балғожалар шығады.)

Жесір қатындар. Құлыным, жас құлыным жастай жетім қалған сорлым, қарашығым.

Жоламан (Қатындарға қарап). Қайт арман... бұ не... не көкиді өздері. Жап ауыздарыңды. (тағы екі-үш ел басшылары қатындарға тебініп келеді. Өзге қатындар жасып қалады. Дуана қатын екілеп алдына шығады.)

Кене (Бұрылып қатындарға). Бұ не? Бұларға не керек?

Дуана қатын (Асасын жерге қадап тұрып, түсі құбылып). Біз жетім мен жесірміз. Жесірі міні алдында тұр. Жетімдерімізді ана жерде көгендеп тізіп, шабатын ат, жаңағы балуандардың бәйгесіне тігіп отыр. Жақсы төрені көріп жүрсің. Игі жақсы көзіңді шел қаптап тұр ма? (Айғайлап) Уа, құдай, әруақ, қайдасың, адастырма, шатыстырма мыналарыңды. А-ақ.. Құдай жылатқанды сен де жылатайын деп пе едің? Көрермін... көрермін...

Шеген. Мынау бір жынды қатын ғой өзі, бишараны алып кетіндерші сандырақтатпай...

Жоламан. Әкетші кәпірді.

Кене. Бұларды той басыларға апарып ырза қылыңдаршы (Кене, Шеген тап басына барып отырысады. Екі-үш жігіт қатындардың қатарына келіп алып жүрмек болады.)

Қатындар (Шулап.) Уа, бармаймыз онда. Ырза қыл төре бізді, босаттырып бер баламызды. Қаршадай балапандарымызды жылатпа, айырма бізді... Жолың болмайды, бізді жылатсаң. (Бірнеше жігіт жиналып өзге қатындарды әкетіп бара жатады. Жынды қатын таяғымен қағып ырық бермейді.)

Дуана қатын. Өңкей — арам әрі.. қол тигізсең кием атады. (Таяғын нұсқап.) Бастығы төрем, соны атады...

Жоламан (Тап беріп). Шығарма енді үніңді. (Жігіттер итермелеп әкетіп бара жатады.)

Дуана қатын. Көрермін. Басыңа оралатын бұлт бар... табарсың, табарсың жазанды. Мен саған сеніп ем, ақтамадың. Сен де мендей сенгеніңді табарсың. Бір ұртың май, бір ұртың қан Төре екенсің (айғайлап) Әлди хан! Ауыл болсақ көпке бақ! Бақ! Сөзіме бақ! (сүйреткендердің қолына асылып бара жатып, бір

қолымен таяғын артына нұсқап) алабас таудың түбінде (е... е... ей... ей... деп аузы көпіріп, бұрқ-сарқ етіп мекіреніп) көрермін...

Мұса. Жоғал енді ырымың құрғыр. Жоғал атың өшкір... Жақсы тілеу үстінде қақтыққан ит. Бұл қайдан қақтығып келді пәруардігер...

(Қатынды алып кетеді. Сахнаға көп жиын ентелеп, қоршап келе жатады. Бір бөлек топ болып Шотай, Жантөре, Балғожалар шығады.)

Жоламан (Шегендерге қарап дауыстап сөйлеп). Уа, ел басшылары! Қалың қазақтың қара ордасы мінеки. Мынау қазақ баласына айтпақ сөздерің бар емес пе еді? Соған телміріп тұр. Бастаңыздар. (Шегенге қарайды. Жұрттың арасында ентелеген, бірдеме күткендей сыбыр, жыбыр.)

Шеген (жәйланып, айналасына қарап). Олай болса, алты арыстың баласы, мына сөзге құлақ сал! Қазақ — қазақ болғалы басынан қилы-қилы заман кешірген. Жақсы күні бір болса, асу-асу белдерден асамын деп аса алмай, қос қанаты қайрылып, ошарылған, күңіренген күндері де болған. Басшыдан ми, қарашыдан күй кетіп, бет-бетімен тозып қайың сауып, қаңғып кеткен күйі де болған. Бірақ, соның бәрі болса да, бұрынғы ата-баба біз көргенді көрген жоқ еді. Қорлық, құлдық қазаққа қараңғы қара күндей қаптап келеді. Көрініп келген апаттан жаман болып, іштен кернеп келе жатқан дерттер бар. Соны бәрің де көріп, сезіп тұрсың. Көзі жасты, көңілі қаяу кәрің бар, жалын жұтып, іштен тынып шерменде болған жасың бар. Темір нокта кигізіп, шөктіргелі тұрған қолы қатты қасың бар. Ақ патсаның құлысың. Уа, ұлы емес, құлысың деп тұр, міне! (Әр жерде кәрілер ортасында: "Уа, жалған"... "Әруағыңнан айналайын"... "Уа, сұм дүние!".) Соны көріп, осы қазақ баласының қара өзегін қақ жарған жалынды арман бар. Елдігің, бірлігің, жілігің кеткен заманда, етек-жеңін түрініп, екіленіп шыққан ерді көксейсің. Қиялай қиқу шыққанда қаңтарыла кететін омыраулы басшыға құштарсың. Жоқ па сондай тәуекел қып, тас жұтып жүрген қазақтың қамқоры?... Кешегі Исатай, арысы Абылай, берісі сол Қасымның ұясынан ұшқан жез қанат балапаны мінекей. Алыстан тоят тіленіп, қасқарып ұшқан қырандарың осылар. Ел боламын, сілкінемін десеңдер, екі тізгін, бір шылбырды қолына беретін иең келді. Бұрынғы басшының барлығын байқамай қапы өткізсең, ендігі жалғыз келген осылар. Осыдан соң басшы жоқ. Алдыңғының сарқыны осы Кене. Бұдан айрылсаң, кейінгі заман бойыңды жазғызбайды. Тас түйіндей бірік те, жолына тілеуіңді қосып, осы ақ тілеудің үстінде, осы жиын, мына Кенені хан сайла. (Аз тым-тырыс.) Осындағы игі жақсының байлауы сол. Не айтасың, ел?

Жоламан. Уа, жұрт, сөйле. Сайлайтұғыныңды өз аузыңнан айт. Шығар үніңді, кәнікей.

(Қалың жиын шу-шу етіп).

—Уа, сайлаймыз...

— Уа, аруақ қолдап, әулие жар болсын...

— Ханымыз Кене... Хан. Кене... Абылайдың жолын берсін!..

— Я, аруақ!.. аруақ... ханымыз... ханымыз... Жолы болсын Кененің!.. (Көпке шейін шу, дырду, ылғи "хан", "хан" деген сөздер естіледі.)

Өзгелердің барлығын екілендіріп, айқай-шуды зорайтқан батырлар мен билер, төрелер, Кененің маңындағы жақсылар. Кедейлер үндемейді.

Бір батыр (Жанындағы көп кедейге). Сендер неге айқайламайсың, тіл-аузың жоқ па?

1-кедей. Бізсіз де жетіп жатыр ғой көптің айғайы.

Ағыбай (Ақырып). Айғайла қазір, ас ішіп, аяқ босатқаннан басқаға жарамайтын өңшең ез (тебініп) шығар дауыстарыңды!

2-кедей (Айғайлап). Сайладық.

3-кедей. Сайладық, ханым Кене... Хан Кене.

Бұл уақыттарда сахна сыртындағы көпшілік шулап жатқан айқайлары естіліп жатады. Көп дырду. (Бір мезгілде Мұса түрегеліп, жұртқа қолымен ишарат қылып тоқтатып.)

Мұса. Уа, жұрт, адал ниет, ақ тілеудің үстіне үйіріліп түскенің көрінді. Жол болсын. Бетінен жарылғасын. Мен мына ел сүйген жас арыстан Кененің осы алты арыстың баласын бір тудың астына жиған тілегінің жолына бір көк қасқа атаймын. (Тағы да шу, "жолы болсын", "аруақ жар болсын"... "Я, аруақ!, я, аруақ"...) Бірақ, ханды құр айғаймен сайламайды. Бұрынғы, соңғының жөрелгісімен ақ киізге отырғызып, осы жұртты жеті айналдырып шығу керек... Әпкел киізді! Ұмытқан ба, бұл қазақ баласы... баяғы ханның жолын! Қайда киіз? (Көп айғай, тағы да батырлар, жақсылар, айғай. "Әпкел киіз, киіз... хан көтереміз. Жолы... жолы болсын..." Киіз әкеліп, көп жақсылар Кенені ақ киізге отырғызып алып, көтеріп алады. Сол арада қолында қобызы бар соны сілтеп, екіленіп сөйлеп Нысанбай ақын шығады.)

2-көрініс

Нысанбай (шұбыртпамен).

Уау, ордалы қазақ, ортаңа

Өкіндірген заманда

Оралып келген бақ қандай?!

Өңменіңнен оқ тиіп,
Өлімші қып дөп тиіп,
Өлеріңе жеткенде
Өлтірмес дару тапқандай,
Қиялай қия шапқандай,
Ұраны шырқап аспандай,
Ала тулы жас ұлан
Аз едім деп баптанбай,
Сайланып та саптанбай
Қазақ көшін бастап ед.
Жылағанын уатты,
Жүдегенін жұбатты,
Қамалған шөлде жұртына
Тыңнан тапты суатты.
Кескілескен жауына
Қасарысып қасқайып
Әлі бермей келеді,
Кішірейген жұбапты.
Қасым ханның қырқына
Ағызды қанды бұлақты.
Сексен сарттың денесін⁶,
Бес құланда сұлатты.
Жалғыз сұлтан ұранмен.
Қырық мың үйін қазақтың
Бір атаның ұлындай

Іргелі елдік жолына
Жамыраған телдей шұбатты.
Бұдан артық кім керек
Құдіретті де қуатты!?
Екі тізгін, бір шылбыр
Ұстат енді Кенеге,
Қамап тұрған құлдыңтың
Тас қорғанын бұзатын
Ақ алмастай жебеге.
Түкіріп кет, қарама
Жауы болған төреге,
Ұлықсыған немеге!
Жалыны бар жас-кәрі.
Ойнақтатып енді шық
Елдік бетін көрсетер
Кене тұрған төбеге.
Жасасын енді ханымыз,
Соңында шықсын жанымыз!
Ежелден келген селебе⁷,
Қайырылатын орын жоқ,
Басымызды қосатын
Түстік міне кемеге!
Дауыстар. Баққа жетсін, Кенекем! Кеп жасасын!.. Ердік соңынан!.. Мал,
басымыз құрбандық!... Баста... баста бізді!..

Шалдар (дауыстары жыламсыраған). Я, аруақ, жар бола көр!.. Еріңдер!.. Еріңдер
соңынан!. Еркек тоқты құрбандық! (Бұл уақытта ханды көтергендер сахнадан

алып шығып кетеді. Сыртта топты айналдырып жүрген болады. Сыртта у-шу, "аруақ, иә, Абылай бабам, жар бола көр!.." деген ұрандар, қуанышты, қызулы шулар. Бұл уақытта Кенеге жау төрелер өзара күбірлесіп, тыжырынып отырысады.)

3-көрініс

Есеңгіреп қалғандай болып тұрған Нысанбайға Наурызбай жетіп келіп.

Наурызбай. Уай, жел ауызды ақынсыз, желді аяқты күліксіз, желпінтетін жан қайда?!. Көрмеймісің мына сенің сөзіңнен соң манадан кібіртіктеп отырған елдің бақсы болып кеткенін. Сенсіз жүрісте ажар жоқ. Айтқан уәдең уәде ме? Уәде болса ер, Кенекемнің соңынан! Ердің бе, жоқ па?

Шалдар. Қарағым Науанжан, бердік, қостық соны. Ертіп ал. Уа, ертіп ал.

Бопай. Ергенін өзі де айтқан жоқ па? Несіне қадалдың, Науан сен? Айтқан сөзін қайта жұтар деймісің?

Нысанбай. Есім ауып қалыпты, қарағым... Соған бөгеліп тұрмын. Ердім... ердім.. Серкелерім...

Бір шал. Ермегенде бұл арттағы қу дүниеге нем бар деп қаласың? Батыр майданы – ақынның да майданы. Майданнан қашқан ақын тұлпар емес, жабы да... Қалсаң сөзің су татып кетер, барсаң бізге де жалын әкелерсің... Ер мен батырдың арттағы кәрі-жасқа жіберген сәлем хаты боларсың. (Науан күліп, Нысанбайды арқаға қағып ертіп кетеді. Бұл уақытта Кенені ақ киізге көтерген бойынша көп батырлар, билер қайта шығады. Алдында бос Шеген, Мұса, Жоламан келеді.)

4-көрініс

Кене (орнығып отырып, жан-жағына қарап). Киіз туырлықты қазақтың баласы! Сона бір қысылған шағыңда ер деп етегінен ұстағаның менің атам Абылай еді. Ол сеніміңді ақтағандай, сен үшін жанын салып өтіп еді. Бірақ атаға берген дәуренді берер ме, жоқ па? Енді халық дәме қылып мені сайласа, кеудемде шыбын жаным тұрғанда, ақ тілеуіңді ақтармын-ақ. Жетпей жығылсам көзің көрер. Жолыңа міне басым, міне жаным... Керегіңе жарата бер... Содан басқа айтарым жоқ. Менің риза қошым осы. Енді ана тойларыңды тойлай бер. Біз ел басшыларымен аз сөйлесіп, орталарыңа келеміз.

Жұрт. Уа, жортқанда жолың болсын! Оң сапарын берсін. Жолын оңдай көр... Я, аруақ! (Кене билермен қарсы жаққа шығып кетеді. Науан, Ағыбай, Бұқарбай шығады. Бірнеше ойындар болып өтеді. Соның бірі хан, ханшалардың шығысы. Ортасында Бопай, Қарашаш. Арттарын ала әйелдер тобы шығып, хормен жырламаққа ыңғайланады. Араларында домбыра тартылады. Қатарында

еркектер — жігіттер тобы, олар да бірнеше домбыраны гүжілдетіп қосып айтысқа ыңғайланып тұрады.)

Қарашаш (Науан мен Бопайға қарап). Осы бүгінгі күн, жақсы атамның асы еді. Жыл бойы қаралы едік. Ойын, сауықты біз ұмытпап па едік?.. Ойнымыздың жөні қалай болар екен, Науан, Әпіке?!.

Науан (күліп ойнақшып кеп, Қарашашты арқаға қағып тұрып). Бұның билігін Әпікем айтсын!

Бопай. Несі бар? Күні кешеге дейін қаралы болсақ, бүгін міні, өлгенің тіріліп, өшкенің жанды деген осы. Қаза күні кетті енді. Оның орнына міні бұрынғы бағымыз, дәуіріміз қайта келді. Мен айтсам (күліп), күлмейтін, ойнамайтын несі бар.

Науан. Төреңе құлдық, Әпіке, бәсе, соны айтшы!

Ағыбай. Алдияр, бәрекелді, Бопайжан, жақсы айттың...

Бұқарбай. Біз де біраз өнер көрсетейік...

Науан. Жоқ, әуелі сен тұра тұр. (Қыздар, жігіттер тобына паңдықпен қарап. Е-е-й, ей, сен қыз бен жігіттер, тықыршып жер сүзіп тұрған сендер көрінесің! Деп жіберші, кәніки.) Уа, бол, түге, Қарашаштың нөкері. (Қарашаш екеуі күлісіп тұрады).

Қыздар тобы (хормен домбыраға қосыла лепірте).

Жігіттің біз жақтаймыз ер көсемін,

Жібермес жатқа намыс, шетке есебін.

Қарашаш, хан нөкері жақсы атты боп,

Тілейміз болмасын деп өзге өсегін.

(Қайырма).

Жігіттер тобы.

Ендеше жігіт неге өрлемесін,

Жексен қып жауын неге жерлемесін.

Жалғыз-ақ орайына жар қуантсын,

Қайтқанда орнын сипап терлемесін.

Жігіт пен қыздар тобы.

Жолы болсын жігіттің, жау мұқатсын,

Жорық жолын жеңумен сауықтатсын.

Хан мерейін көтеріп ер еңбегі,

Дос күліп, дұшпанын да таңырқатсын.

(Қайырма).

Науан. Бәрекелде, Қарашашымның нөкері деген жерімнен шықты ғой. Уа, кел, жігіттер, біз де, сірә, қара жаяу емес едік қой. (Кенелер тобы қайта шығып, қарай қалысады.) Мынаның орайына біз де бір өнер көрсетейік.

Ағыбай. Ендеше біз ана жамбыны атамыз. (Науан мақұлдайды.)

Бұқарбай. Дұрыс айттың. Біз бассақ, сондай әнге басамыз. (Нөкер қыздарға.) Уа, қыздар, олай болса мына жігіт өнеріне қарай қал! (Садақтарын үшеуі де қолдарына алысады.) Әуелгі кезек менікі!..

Науан. Бердім кезек... (Бұқарбай атып қалады. Тимейді. Қыздар және басқа жұрт күледі.)

Ағыбай. Уай, тәйірі, былай тұршы, о несі!?! Жаңғыз қазық ұрмаса, оның сыбағасын мен берейін. (Шіреніп тұрып тартып қалады. Тимейді. Жұрт тағы күледі.)

Дауыстар. Уа, Науан, Науан... Төренің өзі, өзі тартсын...

Жоламан. Пай, пай, қос батыр-ай, ырымың қалай еді?!

Науан. Уай, тәйірі, бері әпкеші садақты. (Бұқарбай ұстата берет) Болар қу ма өзі сірә, болмас қу ма? (Тартып қалады. Тимейді. Жастар жағы күледі. Хандар, кәрілер ырым көргендей тіксініп, үндемей тынып қалады. Пауза.) Жаным-ау, шын-ақ дарыта алмай қалғанымыз ба? Айласын табар жан бар ма? (Айналасына қарай беріп, Бопайға көзі түсіп, қасына жетіп кеп.) Әпкетай, өзің атпасаң болмады. Қысылуға айналдық...

Қарашаш (жамбыға қарап, Бопай, Наурызбайға). Бақ сынағандай боп тұрғанын қарашы бар болғырдың.

Дауыстар. Бопай! Ханша атсын.

Бопай. Жұрттың бәрі ырым қып кеткен екен. (Жігітке.) Әпкелші садағымды!.. (Аздан соң садағын алып келеді.) Несі бар еді бұ неменің сонша ырым қылатын. Ендеше ату олай емес, былай... (Жүріңкіреп кеп, табанын тасқа тіреп қалып

тартып кетеді. Жамбы ұшып түседі. Жұрт мәз-мәйрам. Хандар да, мырзалар да жүре береді. Қыздар топтары Қарашаш, Бопайлардың артынан кете береді. Науан Кенелердің арт жағынан кеп Жоламанды тоқтатады.)

Наурызбай. Мен әлгі ақынға айналып, кеңесінің байлауын ести алмай қалдым. Не дестіңдер? Айтшы кәні?

Жоламан. Науан-ау, мұндай жиын үнемі бола бермейді, ел кісісі не ойлайтұғынын түгел естісең болмаушы ма еді! Керек қой саған.

Науан. Жә! Қой енді кемерленбей, мінемей-ақ қойсаңшы. Айт, не болды?

Жоламан. Ел жақсыларының сөзі – ұлықтан астыртын тілхат жіберіп, үнемі хабарландырып тұрмақ болды. Қазақ ішінде дос кім, дұшпан кім — оны да білдіріп тұрмақ.

Науан. Кімді жазалап, кімді шабатынды өздері атап беретін болса тіпті жақсы. Әйтпесе ананы үйттің, мынаны бүйттің деп қыңқыл, сыңқылы қалмайды артынан.

Жоламан. Зекет деп, үнемі, елден салық жиып жіберіп тұрмақ болды.

Науан. ...Онан соң?! Тағы не бар? (Сапысын ойнақшытып тұрады.)

Жоламан. Орынбор мен Омбы қазағын ұлық екі бөлсе де, жігін ашпай, тату сақтамақ. Ел-елді араздастырмай, ашындырмай басып тұрмақ...

Науан. Оны қойшы, көнбеген қазақты өзім де көріп аламын. Тағы?

Жоламан. Содан сендер не Сырға, не Алатау сияқты бір жерге ірге теуіп, қалың қазақтың тобын жиып елдік құраңдар. Содан кейін Сарыарқа, Сыр, Алатауды түгел қосып, патсаға келістіріп майдан беріп, Қытай мен екі арасына қазақтың кара ордалы патшалығын орнатамыз десті.

Науан. Е, бұның бәрі Кенекем мен сендердің ісің. Бәрі де алыстағы әңгіме ғой?

Жоламан. (күліп). Е, енді қайт дейсің?

Науан. Іштеңе қыл демеймін. Дұрыс. Бірақ, одан беріде Науан істейтін істі айтпапсыңдар... Оны мен өзім көрсетермін. Жарайды... Тарт енді ана жиынға қарай. (Жүріп бара жатып Жоламанды жонынан ұстап ырғап.) Өзіңді батыр дейді, осындай жуан құрсақ батыр бола ма екен? Күшіңді ішек-қарныңа жиған немерісің әлде? Бір жекпе-жегің бар ма?! (Ырғағанда Жоламан тәлтіректеп қалады.)

Жоламан. Қой, қой, бала... Апырай, сені қайтер екем осы. Айтпақшы, бұл жиын Кенеге әрі серік жолдасың, әрі қолбасың болсын деп Бұғыбайды қосып берді. Онан соң ру-рудың батырларын қосып беретін болды.

Науан. Қолбасы дейді? Қолбасыны өзіміз сайлаймыз ба? Бұл қалай? Жарайды, қолбасы бастай ма, Науан бастай ма, көрерміз. (Шығып кетіседі.)

5 - көрініс

Шотай, Жантөре, Балғожа шығады.

Шотай (Жантөреге күлімсіреген пішінмен). Сұлтан, бұл істі не дейсіз? Мына, мыналардың хан сайлағаны... Тағы жаңағы оңашаланып барып сөз байласқан сыбыр-күбірін деймін-ау?!

Жантөре. Ішіңе тоқи берсеңші. Сүйт дегенім қайда манадан саған?!

Шотай. Әйтсе де, жаңа Кене, хан сайланды ғой. Жанның бәрі шұбырып, шулап лепіріп жүр. Осыны не дейсіз? Шынымен-ақ Кенесары хан болып қалғаны ма?

Жантөре. Хан! Не қылған хан-ау. Елдің шуы деген не? Ет пен терінің арасындағы, той үстінің бір желігі. Бір ұшықтағаннан қалар ма екен? Хандық құрып, іргелі ел болатын қазақ па екен?

Балғожа. Рас айтады. Осы елдің көбі өздері не айтып, неге байланғанын да білмейді. Әншейін қымыздың көп дырдуының бірі де. Анық бір айға барар ма екен осы екпін.

Шотай. Ал, Кенесары осы қазақ ортасында жақсы атты, мақтаулы кісі сияқтанатыны қалай?

Жантөре (кекетіп). Мақтаулы ма?! Адыра қалсын да... Ертең иығыма шен орнатып, сол Кенесарының жауымын деп әскермен келіп осы елді жиып алайыншы, мені де, сені де хан көтеріп, ұлығы қылып алады. Бұл ел байғұс жайдақ су емес пе? Ит те, құс та жалайтын. Кенесары шалақтығымен: "жалғыз жалай білетін ит менмін" деп жүр ғой. Қайдан білсін көптің сыбағасы екенін. (Бәрі күліседі.) Елдің бәрін сол алып кетіп, мен, сен, Қоңырқұлжа, Баймағамбет, Жамантай бұт артатын тұғырсыз жаяу қаңғып қалады дейді ғой.

Шотай (күліп). Е, үйіп-төгіп кеткен деген сол болады да. Жаяу қалмай қайтеміз? Қыпшағыңыз қайда кетті десе не дейсіз тіпті, шынын айтқанда (Күліп, Балғожаға көзін қысып қояды.)

Балғожа. Ой, ол сөз бе тәйірі. Сұлтан айтты ғой.

Жантөре (Шотайға). Одан да бүгінгі көрген-білгендеріңді тізе бер. Хабар қыл. Құр қысыр кеңесті қой. Онан соң осыны бүгін хан сайлап тұрған өзіңнен де түңілме... Қармақты сал, сонау жердің өзіне сал деймін. Анау Мұса – Мұсаларға сал! Білдің бе! (Сырттан айғай-шу: "Ат келеді..." «Кененің тел қызылы алдында келеді... Тел қызыл... Тел қызыл!» деп шұбырып жүтіргендер дүсірі естіледі. Сахнадан да үш-төрт рет топ-топ кісілер шулап жүгіріп өтеді.)

Шотай (түрекеліп). Міні, құдай бергенге құлай бергені. Өні, аты да келе жатыр. Тағы бізден асты ма деймін. (Балғожаны түртіп қояды.)

Жантөре (тұрып кетіп бара жатыр). Көрермін. Асар да, басылар да. Астан-кестең жығылып, алдыңа келіп бас ұрар да. (Тағы шулар... Бұлар жылдам басып кетеді.)

Шымылдық.

ЕКІНШІ ПЕРДЕ

Ханның ордасы. Үлкен үй. Салтанатты, сәнді, қызыл-жасыл жібекті, жарқырауық күмісті. Қызыл жібекке бөленген төсек сияқты тақ. Есік алдында даяшы жігіт. Тақта Кене отырады, қасында, төмен жағында жерде Жоламан.

1 - көрініс

Кене (ақырындау). Тыныштық па?! Жақсы, жаманнан не естіп-білгенің бар?

Жоламан. Тақсыр, жүретін елшілер дайындалып жатыр.

Кене... Қытайға, Қырғыз, Дулатқа жүретіндердің бәрі де бүгін жүре ме? Өзің қашан жүрмексің?

Жоламан. Өзім де бүгін жүрем деп отырмын. Қырғызға баратындардан Бұғыбай ғана жоқ. Ол қазір келеді деп отырмын. Кеше кешке алдынан хабар келді. Науан да, ол да аман дейді. Олжалы болып келе жатса керек.

Кене. Жүрсеңдер жүріңдер. Аялдайтын дәнеңе жоқ.

Жоламан. Жүреміз, жүреміз, тақсыр. (Аз отырып.) Онан соң Көшек сұлтан мен Байқадам Мұсаны әкеле жатыр дейді.

Кене (селк еткендей көтеріліп қарап, кекеткендей). Келе ме екен Мұса? Менің бетімді көрерлік жүзі бар ма екен әлде болса...

Жоламан. Өзі іздеп келмес, алып келе жатқан шығар.

Кене. Өттең, айналаның жаулығынан арқа, басым босаған күн болса, "Мұсалар", көрер едім күшінді.

Жоламан. Тақсыр, бір есептен Мұсаны осы бетімен алып кетсек не етер еді?!

Кене (тікірейіп). Алып кетіп не қылам? Неме дәрі болады. Достық шығар жан болса қойныма-ақ салып жүрмес не ем... Кәні жылынғаны. (Ойланып.) Бір Мұса ма? Атқа мінген, тәуірмін дегеннің кімі Мұса болмай отыр?

Жоламан. Қазақ жақсысының жайдақтығы бар-ақ қой сорлының.

Кене. Не қылған жақсы?.. Жақсы болса жалғыз Шеген ғана жақсы. Одан басқаның жеріне жеткеміз жоқ па! (Бәсеңсіп.) Ажар менен намыстан бұл сорлы елдің айырылғаны қашан? Ойнасшы қатынды баққан кәрі байдай сол Мұсамен ұялмастан жүз көріскелі отырмын міне тағы. (Қатайып.) Үстермедім, ел сияқты елдің еркегі болсам. (Тым-тырыс. Мұса, Көшек кіреді.)

2 - көрініс

Мұса (босағаға қамшысын тастап, тағызыммен молдаша сәлем беріп, қол қусырып). Алдияр тақсыр!..

(Кене ақырын сәлем алады.)

Мұса. Тақсыр, аман-сау жүрсіз бе?

Кене (күлімсіреп, кекетіп). Менің амандығым дәрі ме еді? Саған одан зияннан басқа не келеді. (Үндемей отырып жанынан бүктеулі қағазды алып, Мұсаға көрсетіп тұрып.) Міні, ақтабан сойылдың табанына тығып, жирен атты жансыздан Омбы ұлығына менің үстімнен жіберген шағымың. Танимысың, жоқ па? (Тастай береді.)

Мұса (Кененің аяғын құшақтап жығылып). Тақсыр-ай, құрығы ұзын патса еді, бір күн болмаса, бір күн ісім түсер деп жіберіп едім. Әйтпесе: "Пәлен жерде жатыр, пәлендей қолы бар, сүйтіп келсең аласың" дегенім жоқ еді.

Кене (зорлықпен күліп, кекетіп). Алдарсың... алдарсың... Кенесары патсаның кескілескен жауы, елді зорлықпен қорқытып алып, сонымен ғана артынан ертіп жүр деген сөз мін емес қой. (Үңіліп.) Осы сен кешегі мені хан сайлаған Мұсамысың? Жоқ, мен ұйқысырап отырмын ба? Ә-ә?!

Мұса. Тақсыр, адасқаным рас... Бірақ, алдыңа келдім ғой.

Кене (тікірейіп, қатты). Тайжанды неге ұстап бердің? (Ақырып.) Тайжандай ер туып па еді Қаржастан?

Мұса (сасып). Тақсыр, құдай атын аузыма алып айтайын, мен емеспін ұстап берген. Наныңыз.

Кене (кекетіп күліп). Жау ісін істеп отырып, еркекше жауласуға да жарамайсың. Танасың... Арзаннан табылатын бақ іздейсің. Мен ол жолда серік бола алмаймын саған. Мен бақ пен шен іздесем бүйтер ме едім. Патса ұлығына мен де барып жағынар едім. Сүйтсем және сендерден кем орын алар ма едім?! Жамантай, Қоңырқұлжа Баймағамбет алған орынды алар едім-ау, мен де! Бірақ, мен оны ойлап жүрмін бе? Қалың қазақ баласының қамалған көшіне септігім тиер ме деп жүрмін ғой. Езіліп бара жатқан елдің жоғын жоқтап жүргем жоқпын ба? Бүлінгені бүтінделер деп бас қамын ұмытып жүргем жоқ па, сол ел үшін.

(Кекетіп, сұлқ күліп.) Сондағы сенген сүйенішім сенбісің?!. Сен өлтіруге де тұрмайсың. Бар, кете бер... Бірақ, енді қайтып маған кездеспе. (Аз тым-тырыстан соң Мұса сүйретіліп шығып кетеді.)

3- көрініс

Кене (аз тұнжырап отырып, ақырында шұғылынан басын көтеріп алып). Жә! Болды! Әлі, қырғызға баратын елшіге еретін қол дайын ба, жоқ па! Тұр, Жоламан! Соларды біраз ойнатып көрелік.

Жоламан (ұшып тұрып). Құп, тақсыр. (Кене тұрады.)

4- көрініс

Көшек жалғыз қалады. Аз заманнан соң Ержан, Бопай, Қарашаш кіреді.

Көшек. Немене, не хабар бар!

Бопай. Орта жүз бен Кіші жүздің жапсарына кеткен қол келді.

Көшек. Науан мен Бұғыбай қайда? Олар да келді ма?

Ержан. Келді. Осылай келе жатыр. Тегіс аман. Олжалы қайтқан көрінеді. Басқа сөзін естігем жоқ. (Науан, Бұғыбай кіреді. Сауытты, сайманды, найзалары сыртта қалған.)

5 - көрініс

Көшекпен амандасады. Көшек Науанның бетінен сүйеді.

Ержан. Е, жол-жорықтарыңа ризамысыңдар, қолдың күйі қалай? Өздеріңді сүйсіндірді ме, қайтті, бұл жол?

Бұғыбай. Тақсыр, қайсыбірін сұрайсың, сүйіндіргені де, күйіндіргені де бар. Қолбасшы мен болсам, бел шешпестен келіп ханға айтайын деген арман да бар.

Бопай (қасында отырған Бұғыбайдың жүзіне жылы ұшырай қарап). Е, ол қандай жұмыс? Бізге айтуға бола ма, болмай ма? Әлде ханнан басқаға айтпай бүркей тұрғың келе ме, батыр?

Бұғыбай. Неге. Сіздерден несін іркейін. Мұнда бөтен жан жоқ. Айтсам айтып та салам.

Көшек (Науанға). Бұнысы не бұның, кібіртіктеп отырғаны?

Науан. Тәйірі-ай, не дейсің! Менің үстімнен шағым ала келіп отыр. Осы жорықта тапқан бір олжасы сол, бұл қолбасының. (Отырғандар үрпиісіп қалады.)

Көшек. Не дейді?

Ержан. Айтыңдаршы енді шім-шімдетпей. (Күліп.) Екі қошқар бір майданға сыймай келгенсің ғой, түгі... Менің бармағаным абиұр болған екен. Біреулеріңмен мен де шектесіп қайтам ғой!

Бұғыбай. Бармағаның емес, барғаның-ақ абиұр болар еді, көзің көріп келер еді.

Науан. Жә! Енді ертегідей созбай айтсаңшы, әке, айтарыңды... мынау жұртқа.

Бопай. Қойшы, Науан, алдын орап алып ұшпай, жеңілсің-ау, жарықтығым.

Науан (наразы пішінмен). Ал қойдық. Алдын-ала жапырыла бастапсыз ғой, Әпке!

Бопай. Бір сүт пісірім тақат болмас па? Қайда болсаң жарғыласпай отырмаймысың.

Науан (күйгелектеніп). Қойдым, қойдым. Мен сіздің қаққыға көнген кісі. Өзгеге бірдеңе дер едім, сіз болған соң амал бар ма? Айтқыза бер анауыңа. (Жұрт үндемейді.)

Бұғыбай (аздан соң өзгелерге). Науан бала ер де, батыр да. Көп қала шапты. Көрсетті ерлігін. Осы жүрген қолдың үйдегі, түздегісінің ешбірі ол жағынан тең келмейді. Бұл ісіне қуанамын, сүйінемін де.

Науан. Шын сүйінсең бүйтпес едің, айта бер...

Бұғыбай. Бірақ, ерлікті жұмсайтын да, жұмсамайтын да жер бар. Ерлікпен жауды мұқатып, елді артымызға ертеміз деп жүрміз. Қызуы үстеген шағында Науан жазығы жоқ, дос боларлық елді де егер қылып кетеді.

Науан. Жазығы жоқ елің кім?! Айт, санашы кәні.

Бұғыбай. Жазығы жоқ Тілеуқабақ⁸. Көрініп дос болмаса да, жаулық қылар ниеті жоқ еді. Болмай егер қылып оны шапты.

Науан. Онан соң?

Бұғыбай. Онан соң бұзылғалы, жауға қосылғалы жүрген сезікті жандар бар. Бүгінгі күнде өзі бой көрсетіп жаулыққа шыққанша тимеу керек еді. Аққошқар Сайдалыны шаптың.

Науан. Қамын жеп отырған елінің түрін көріңдер, тағы да?

Бұғыбай. Тағы да сондай елдің бірі Жаппас еді.

Науан. Е, соған кел. Ішіңді айт, ашынар болған жеріңе кел.

Бопай. Тоқтаймысың, Науан, енді жағаласпай! Баласың-ау әлі күнге.

Науан (кекесінмен иіліп). Алдияр, жаздым.

Бұғыбай. Осы жолы Жаппаста Алтыбайды ұстап алып, үстіне кәресин құйып өртеді.

Көшек. Істесін Алтыбайға, обал жоқ. Атакеңді қайтесің.

Ержан. Тоқта, оның кінәсі мойнына түскен жоқ, дос ел емес пе. Жазалауға ерте еді (басын шайқап.) Бекерлік екен.

Бұғыбай. Алтыбай өлген соң Жанғабыл деген інісі: біз аз кісімен оқшау жатқанымызда жүз жігіт ертіп келіп жекпе-жек қылып қырғын бастаймын деп кеп асқақ сөз айтты. Шығамын деп еді, Науанның өзін де шығартпай қойдым. Ат-тонын алғызып кетіп, ана ашынып тұрған неме төре атына дақ сала ма деп.

Көшек. Енді қайтіп тоқтаттыңдар? Неге бермедіндер жекпе-жегің. Өзге батыр қайда қалды?

Бұғыбай. Өзге батыр жанымда емес еді. Қайтып тоқтаушы едік! Түн болған соң сусып кеттік. "Өтпес жарлық бойға қорлық" деп осы жолдағы жақсылықтың жалғыз өзі бір төбе болды. Хан басына мін болып, қол атына таңба түскендей болды. Тірі келіп отырған жоқ, белім сынып келіп отырмын. Арттағы бірталай елді жау қылып кеткенім анау.

Науан. Осының бәрін істегенім рас, ондайларға әлі де болса істеймін. Өзі жау боп, өзімен бірге қыруар елді достыққа келтірмей адастырып отырған кісіні, әлі маған оқ атқан жоқ деп отырайын ба? Орайы келсе езіп жібермей, астына кірейін бе? (Сапымен жер сабап отырып.) Бұған белің сынса, ілгеріде беліңе қосып мойныңды да сындыратын іс істермін.

Бопай. Ақырын сөйле, Наурызбай! Бұғыбай сенің қарашың емес. Оғынды кімге жұмсап отырғаныңды ойлаймысың?

Науан (Бұғыбайға). Сен менің тепкіме жарамағаныңмен қоймай, басыма мін тағайын деген екенсің? (Ақырып, жүгініп алып.) Өзім қойған текешік өз басыма секіруді ойладың ба? (Бұдан кейін ылғи ашулы шапшаң сөйлеседі.)

Бұғыбай (жұлып алғандай). Өй, Науан, менің алдыма сен бұл сөзді көлденеңдете берме! Бір емес, осымен екі айттың.

Науан. Екі емес, жүз айтамын, қоймаймын.

Бұғыбай. Олай болса, мені сен сайлаған жоқсың. Кешегі Кенекемді хан сайлаған ел мені қолбасы сайлаған.

Науан. Ел сайламақ түгіл, құдай сайласа да, қаламасам қағып түсірермін.

Ержан. Қой, Наурызбай, қой, тоқтаңдар.

Бұғыбай (тоқтамай). Мені түсірсең, ханды да түсірерсің. Өз тамырыңа өзін балта шаппа! Тастай алмаған шоқпар ғой бұл сөзің.

Науан. Адыра қал!.. Әліңді білмей тантирай бастаған екенсің. Бұғыбай кететін күні хандық қоса кететін болса, абыройымнан садаға ол хандық.

Бұғыбай. Олай болса, кешегі ел сайлаған хан түсірсе, түсемін мен. Ханнан қазық, биден тоқпақ деген кешегі ел. Мен сол бидің қосқан кісісімін.

Ержан (ашуланып). Жә, тоқтат енді... Жап осы арада екеуің де бұл сөзді. Хан құлағына тимейді бұл сөз. Алыстан арбасып келген ажарларыңды көріп, бізге болса да айтып басылсын десем, қайда шаңғып барасыңдар. (Ақырып.) Бұдан соң жұмған ауыздарыңды ашпа екеуің де.

Бұғыбай. Айтпасыңды айтқызады.

Көшек. Қой, қой... енді тоқта деген сөзді ұқтың ба?

Бұғыбай. Тоқтадым, қойдым.

Бопай. Науан, сен тентексің! Дәйімі үстесің.

Науан. Ой, тәйірі-ай, қойшы, Әпіке! Тыңдамаймын сөзіңді.

Бопай (ашуланып). Тыңдайсың.

Науан (бетіне қарап тұрып, басын шайқап). Пай, пай, пай.

Ержан. Қой дегенім қайда... Қой енді бәрің де.... Бұл жараны жап, жоғалтыңдар жаралығын... Осы отырғаннан басқа тірі жан білмесін. Ұқтыңдар ма? (Бұғыбай Науанға қадалып ашумен қарайды).

Бұғыбай

Науан (ақырын). Ұқтық, ұқтық.

Ержан. Тараңдар... Тынығыңдар... Кенеге сендердің жүрістеріңді өзім мәлім етермін. (Бопай, Бұғыбай, бір бөлек, Көшек, Ержан бір бөлек шығып кетеді. Үйде Қарашаш пен Науан ғана қалады.)

6 - көрініс

Науан (сауыт-сайманын шешіп жатып күліп, Қарашашқа). Қалқам, бұл сияқты сөзді есіткенің бар ма? Әлгі не деді, мен не дедім? Сен не дейсің бұған! (Күледі.)

Қарашаш. Мен сендікпін, Науанжан. Сенікі дұрыс. Бірақ күйіп отырмын. Намыстары қайда кеткен әлгілердің. Тіпті сенікі теріс болғанда, неге сүйтіп қарсыластырады? Неге бетіңнен алғызады? Өзге болмаса да, ағам байғұс неге ойламайды соны... Ол кім, сен кім?

Науан. Оны айтасың, мені тентек деген жоқ па Әпікем?

Қарашаш. Қойшы Әпікем жарықтықты. Еркекшора болған деген содағы (Күліп.) Кейде тіпті не еркек ойлайтынды, не ұрғашы ойлайтынды ойламай, бір жаққа қаңғып шығып кетеді. (Аз үндемей.) Бірақ, мәні де бар шығар, кім біледі.

Науан. Ер, есті екені рас қой... Бірақ өзім: жалғыз сол Әпікемнің бетінен сақта деп қана сыйынам. (Күледі.)

Қарашаш. Ерлігі де бар... бірақ басқасы да бар шығар? Ұрыстырып, өршітіп, әлдекімге құрық беріп. Әншейіндегі жігерлісі қайда?

Науан. Әйтеуір күннің бәрі осымен өтеме деймін. Түзде бір майдан, үйге келсең және майдан.

Қарашаш (жаны аши ентелеп келіп). Налимысың, Науанжан-ау?

Науан. Налимын да кейде!.. Мені сағынатын жан бар ма осында? Кейде қарадан қарап жүріп құлазығандай болам. Мені сағына ма осы бір де біреу?

Қарашаш. Сағынады. Неге сағынбайды.

Науан. Кім?..

Қарашаш. Осында ақын сағынады, одан соң мен сағынам.

Науан (күлімсіреп қадалып қарап). Не дейсің, қалқам?

Қарашаш. Бұғыбайды Әпікем сағынады.

Науан (тікірейіп таңданып). Не дейсің?.. Қойшы, қайта айтшы.

Қарашаш. Несі бар? Сағынады.

Науан (басын шайқап, аз отырып, қайта күліп). Сен мені қалай сағынасың... Әпікемше ме?!.

Қарашаш. Тілесен, солай да сағынамын.

Науан (ұмтылып келіп құшақтай алып). Сәулешім, не дейсің?.. Жүрегім, жүрегім... Маған үйде жылы ұя керек. Көмескі еді, оймен іздеуші едім сен сияқты... сен сияқты, қуатым.

Қарашаш. Тоқта. Осыны айтсам да, обалынан қорқам.

Науан. Керегі жоқ обалдың... Біздің жүрген сапарда обалға да, сауапқа да орын жоқ... Оның бәрі кеңшілікте. Бүгін бар, ертең жоқ Науанға дүние қызығын ғана жұтып қалуды кім күнә дейді? Сәулешім, сен менің күйімді ұғыпсың. (Құшақтап сүйіп-сүйіп алады. Артынан Қарашаш өзі құшақтап кеп, Науанды тамағынан сүйеді.)

Қарашаш (тамағынан сүйіп алып). Жарығым, сақтанып жүр. Өлме. Қимаймын. (Науан құшақтап отырады. Сол уақытта Бопай кіреді.)

7 - көрініс

Науан құшағын алмайды.

Бопай. Бұл қай отырыс?!.

Науан (мысқылмен күліп). Неменесі бар екен? Азар болса өзіңіз дағдыланған отырыс дейтін шығарсың, Әпіке?

Бопай. Не айтып отыр мынау!.. Не деп отырсың өзің?

Науан. Ойында өрелгі жоқ, Әпіке, өзіңіз де әр түрлі отырысты біледі екенсіз ғой. Сүйенгенді: керегінде қолменен, кезегінде тілменен де сүйей білетін көрінесіз ғой.

Бопай. Тәйт әрі. Өзіме қарай қаптауын мұның. Өтірік айтасың.

Науан. Ылайым өтірік болсын (Басын көтеріп қатайыңқырап.) Өтірік болмаса келіспейміз.

Бопай. Керегі жоқ сөзіңнің. Өздерің бұдан былай бүйтіп отырушы болмандар. Отырмайды бүйтіп ешкім. Ұқтың ба, Қарашаш!

Қарашаш. Несі бар екен? Не ойлап тұрсыз өзіңіз?

Науан. Жаңа өзі келе жатқанда ғана осылай отыра қалғанды біліп, өзімді мазақтады деп қатуланып тұр. Көрмеймісің? (Бопай сеніп күледі, Қарашаш та күледі. Науан қатуланып.) Бірақ, Әпіке, шын емес деп ойлаймын. Шын болмайды. Егер шын болса, менен жақсылық көрмейді.

Бопай. Тантырама енді. Болды. Керегі жоқ сөзіңнің. Қайда қаңғып барасың?

Науан (күліп, жуаси қалып). Құп... құп! Алдияр... Көндім... Көзім жетпей сөйлемеймін..

Тыста (айғай). Хан келеді... Хан келеді. (Үйдегілер тұтас тысқа шығып кетеді).

8 - көрініс

Аздан соң хан кіреді. Қасында Құдайменде, Жоламан, Бұғыбай, Ержан бар.

Кене (орнығып отырған соң Құдаймендеге). Бәрінің де бір сөз ұстап баратындарың айтылды ғой, әйтсе де әрқайсың діңгек қылатын түбір сөздерің не? Соны кетер алдарыңда тағы бір айтайын.

Жоламан. Айтыңыз, тақсыр. Ұйткені әрқайсымыз өзді-өзімізге тапсырылған сөз болмаса, өзгеге не айтылғанын әлі естігеміз жоқ.

Кене (Құдаймендеге). Сенің Қытайға айтатын сөзің орыс патшасы "өз жерінің шегін Қытайдың қақ іргесіне кеп тірегелі қол созып келеді. Бір жер емес, басы анау Алтайдың арғы сілемінен Қашқарға шейін жеткізбекші. Арадағы: Қазақ, Қырғыз, Ойрат, Қалмақ, Қохан, Хиуа, Бұхара, әрі-беріден соң Қашқарына шейін де обырдай обып алғалы сұғын қадап тұр. Осы елдерге керуен үстіне керуен, елші үстіне елші, әскер үстіне әскер төгіп бастырмалатып келеді. Енді көп болса бес-он жыл, әйтпесе одан да тез қытай шегіне орыстың әскері тұратын қалалар салынбақ. Біз осы шепке қарсыласқалы шыққан елміз. Тілегіміз: Қытаймен тату көрші болып отырып орыстың бері қарай жылжуына жол бермейміз дейміз. Өз жеріміздің шегін қорғаймыз. Қытайға арқа тіреп жаңағы елдің барлығын тұтастырып орыс қаласына бөгет саламыз. Біріккен елдік жасаймыз. Соны кейін тіпті орыс өктеп бара жатса біздің таңдайтынымыз Қытай патшалығы. Әйтеуір біз бағынатын болсақ Қытайға бағынамыз. Орысты біз темір нөкта деп білеміз. Осыған — арысы көмек, берісі достық, тілек қосуын тілейміз. Жау бетіне салатын дос боламыз. Бізге бермеген көмегін кімге береді? Соны айт!

Құдайменде. Құп ұқтым. Тілге келіп сөз ұғатын неме болса, Қытай мені ұғар, мен арқылы сізді де ұғар. Тәуекел енді аттанамын. Ең болмаса күндердің күнінде өзімен ұстасатын шақ болса, осы сөз ұпай болар. Соны да ескертермін.

Ержан. Тым онша жалбақтамай, ірге бермей, тең кісідей сөйлес. Салмағы ауыр ошарылған неме ғой. Бүгінгі күнде қастық қылмасын деген болмаса, ақтарылып шешілме. Қанша да көмек берер дейсің. Соншалық етпеттеп жалынған кісі сияқты болма.

Құдайменде. Жалынған, жағынған деп, не айтып отырсың өзің. Құдайменде Құдайменде болғалы ешкімге де жалынып көрген жоқ. Мен Қытайға бара жатқанда бас ием, жалпылдаймын деп барам ба? Жоқ сұмдықты бастамай отыршы!

Кене (тоқтатып). Иә, солай... (Жоламанға.) Сен Дулатқа айтар сөзіңді өзің де білесің ғой.

Ержан. Әділет таба алмай, ырза болмай Қоқаннан қашқан ел атанып келе жатыр. Қыруар ел бола тұрып, елді қорғар азаматы сай тұрып өстіп қаңғуға салып, торғайдай тозып, іріп-шіріп бітер кім? Жоқ ерленіп елдік қылып, бірі басшы,

бірі қосшы болып қалың қазақ қамына ұйытқы болар іс істеймін. Қалың Дулат бастаса, өзге қазақ қостағалы отыр... Бірігуге, ел болып дөң басына шығуға жарай ма, жарамай ма? Жараймын десе, маған келсін.

Жоламан. Құп, тақсыр. Қазақтың баласы ғой. Келісерміз деймін. Басқа да ырғасу сөз көп болар. Арттағы қазақ ниетін кешегі орыспен алысқандағы қалың қазақтың, бірлік достығын да айтармыз, келісерміз деймін. Егер елді басшы мен деген бірен-сарандар қаңғыртып адастырмаса.

Ержан. Басшысына мұнда да Қоқанның алған шені құрым, бектік пен датқалық болар, оны да айт.

Кене (Бұғыбайға). Қырғызбен келісер-келіспесіңе көзім жетпейді. Атамның қылығын алдыңа тартар. Тұтқында кеткен мың үйлі қырғызды айтпас деймісің. Бірақ, оның да бір жағында Қытай, Қалмақ, бір жағында Қоқан, тағы бір жағында қапқалы келе жатқан Орыс. Бір заманда өкпелі болса да, қазірде қазақтан басқа кімі бар. Сөзді ұқсын, келіссін. Алатауға ірге тіреп қырғыз-қазақ бірігіп елдік жасаймыз. Содан соң сыртынан қапсыра құшақтап буып алғалы орыс келе жатса да өзімен-өзі алысып жатқан Қоқан, Бұхара анау, соның екеуін де біріксек біз аламыз. Содан соң ондағы, солдағы жаудың екеуін де көріп алармыз. Ықтиярымен көнбейтін болса бағындырамын, көндіремін, сонымды айт! Менің Арқадан кеткендегі тұратыным: Алатау. Ірге көметін жерім осы. Бұл таудың іші-тысын жайлаған ел, не менімен дос болып бауырыма кіреді, не болмаса — қасым болып қарсыма шығады. Аралықта қалмайды, соны айт!

Бұғыбай. Құп, тақсыр!

Кене. Барындар, енді, жолдарың болсын. Тез оралындар. Жолды тығыздатып жіті жүріндер. (Бәрі де тұрысады.)

Ержан. Жолдарың болсын!

Жоламан. Жолымыз болсын.

Құдайменде. Бірге-бірге болсын.

Бұғыбай. Оң сапарын берсін.

Шымылдық

ҮШІНШІ ПЕРДЕ

Бұрынғы ханның ордасы. Екінші бөлімдегідей ханның ордасы. Перде ашылғанда Кене, Бұғыбай, Науан, Сыпатай, Рүстем отырады.

1 - көрініс

Науан (желігіп көтеріліп). Қырғыз жеңіле бастады... Жолымыз болып келеді... Осыны Кенекемнің алдында бір жырлатайын, әлгі ақын қайда? Шақыршы мұнда! (Даяшы жігіт шығып кетеді.)

Сыпатай. Қырғыз елі күшін құрып беттескен жоқ. Қуанышымыз ерте емес пе, батыр?..

Науан. Жеңілгеннің алды осы, артын тағы көрсетемін. Кер тарттырмашы, тәйірі! (Нысанбай келеді, қолында домбыра, сәлем беріп тұрады.)

Кене (күлімсіреп). Ақын келіп қалды. Бас, желдірмеңе!

Нысанбай (тұрған қалпында соғып қоя беріп, жүріп келе жатады. Біраздан соң жүгініп отырып айтады.)

Алдияр! Мен келейін желдірмемен,

Айт десең, ақын сорлың кергімеген.

Айшықты ала тудай Кенекемнің

Жанында сөзім бейне жел гулеген.

Уай! Ұмытқан ер ұраны қайта шықты

Ісіне қай қазақ бар телмірмеген?

Қамқоры қалың қазақ Абылайдың

Әне тұр ала туы желбіреген.

Атаның мирас қылған шақпақ отын

Зергері табылыпты сөндірмеген,

Артыңнан намысты ерлер жосылып жүр,

Бәрі де "жау қайдалап", "жүр, жүр!" деген.

Жағасын жұлып жеген жас жолбарыс,

Шетінен "мен айтайын, сен тұр" деген.

Науан (күле айғайлап). Уай, сорлы ағам-ай, сөйлеші, сөйлеші!

Бұғыбай. Байғұсың айта біледі-ау!... Сок, соға бер. (Бұл уақытта есіктен қарап тұрған көп кісі болады).

Нысанбай (тоқтамай).

Уау! Артыңда ақ тілеумен елің отыр,

Азған да, тозған да жоқ ендірмеден.

Сенгені, сыйынғаны сенің жолың,

Ем таппай орыс қалды шүлдірлеген.

Сол елдің батасымен шыққан ерге

Қас ойлап қырғыз шықты жөн білмеген.

Түбі бір, тілеуі бір бола тұра

Адасып босқа шықты қыздырмамен.

Көнбесең жолға бүгін саламын деп,

Ашуға Науан шықты, айып сенен.

Телегей теңіз болып, қаның ағып,

Қырылды қатын-бала талай неге.

Жер қалып, малың қалып мәнің кетіп,

Не көрдік, неге қаштың немене деп.

Бұл күнде қан жоса боп шұбырған ел

Будамдай тығылыпты қапшағайға.

Буындым, түйіндім деп лепіргенмен

Ертең-ақ қанын құсып қақсамай ма?

Онан да алыстағы тілекті ұғып,

Жаулықты елдік үшін тастағай да.

Болмаса, бүгінгідей тағы асырып

Ер Науан тың ойынды бастамай ма,

Қайырлы, баянды боп басталған бақ,

Аспанға айдынымыз шапшығай да.

Бір емес, екі де емес, салған сайын

Ақ тәңірім дәйім оңға бастағай да.

(Күліп). Әзірге осымен тоқтатайын. (Жұрттың бәрі қошеметтеп күледі.)

Кене. Жарайсың, ақыным. Сүйіндірсең осылай сүйіндірерсің.

Науан. Жүр, ақын аға. Сөзіңнің ақысына үйде сақтаған бір сыйым бар еді, жүрші! (Шығып кетеді.)

Кене (Бұғыбайға). Қырғыз осымен келістіріп екі шабылды. Көнбегеннің жазасын тартып келеді, қарсылықтың бос арам тер екенін ұғынар да, түсінер енді. (Аз отырып.) Жә, әнеугі келген кісілер жатыр ма, әлі?..

Бұғыбай. Жатыр, тақсыр. Бірақ елшіні тұтқын қылдың деп күніне аузына келгенін сөйлеп, қиғылық салып қояды.

Байұзақ. Аты кім дейді өзінің? Өзі әлі қабыл алмаған атауды көрсе де, сына қоймаған тәрізді ме немене?

Бұғыбай. Аты Жаманқара, тегі батыр болса керек.

2 - көрініс

Науан кіреді.

Кене. Шабылған қырғыздан қыз-қатындай, түскен қазынадай, малдай олжа бар. Оны қайтіп жатырсыңдар?

Бұғыбай. Бұл екі жолғы олжаның екеуін де мына кісілердің өз елі Дулатқа беріп жатырмыз. Өздері Қоқаннан ауамыз деп жолда күйреген ел кішкене әл жисын дестік.

Кене. Мақұл, беріндер. Қоқаннан көрген тепкісі көп. Әлі де Дулаттың олқысы толған жоқ. Көкірегі өсіп, қоңы толсын.

Науан. Қызыл тұмсық болсын деп бар тапқан табысты беріп жатырмыз ғой, мына Рүстем төренің еліне. Сыйламасаң бірге кеп сыйлағанды, сенгенді ақтамаса Дулатқа кел.

Сыпатай. Олай деменіз, тақсыр, еңбек қылып, еркек болып жауды шапқан ел олжа алмай қайтушы ма еді?

Рүстем. Бәсе, өз табысын өзі алғаны үшін қызыл тұмсық қылам дегені қисына ма екен?

Науан. Қисынбай қайтушы еді? Біздің жорыққа ерген жалғыз Дулат па еді? Бірақ, өзгеге бір суыртпақ бергеніміз жоқ.

Рүстем. Біз білмейміз.

Науан. Сен білмесең, мен білемін, төре! Кеше Тынай мен Бөлекбайды шапқан қолдың ішінде Дулат жоқ. Бірақ оның олжасын тағы да Дулатқа таратқамыз.

Сыпатай. Тынайдан олжа алмаса да болушы ма еді, қайтер еді? Мал, қазынаны алмай-ақ, адамына істегеннің өзі де жеткілікті болған білем.

Рүстем. Рас, бұны көрген қырғыз не біржолата әлі бітіп жығылып болған соң көнер, не болмаса, тіпті қорқып кетсе, жылы ұшырап, алаңсыз дос болып, бауыр болып келеді деу қиын шығар.

Бұғыбай. Тынайдың, әсіресе Науандардың шауып алған бір ауылы тым ауыр жазаға ілінген көрінеді.

Кене (сызданып). Не болыпты? Не қылыпты?

Науан. Өзім айтайын. Қалпақ дегеннің ауылы екен. Қарсыласып көп тартысты. Артынан, ауылды алған соң, қыз-келіншегін тұтқын қылдық та, буаз қатындардың ішін жарып, баласын керегеге ілдік. Суанбек деген бір жігіт көген арасында жараланып жатыр екен. Соны тірідей сойып, жүрегін алып аузына тықтым.

Байұзақ. Ойпыр-ай, тым қатты, тым ауыр істеген екен.

Науан. Тағы қолға түскен бір батырын әлгіден де сорақы жазамен өлтірттім. Қалай қылғанды айтпай-ақ қояйын. Бұғыбай соны естігеннен бері өзім қолға түссем жаман болар деп күйінді болғансып жар салып жүр. Ісім сол-ақ. Көндіремін осымен, әке-үке деп ешкімді ала алмаймын (Өзгелер Кенеге қарайды.)

Кене. Жаза қаттырақ болған екен. Бірақ үркер, қорқар, енді тоқтар, (Науанға қарап) осы да болады. Енді бұдан былай істемендер мұндайды... Кезінде жауға — жауша, досқа — досша іс істеген мақұл. Бірақ шегі бар, тоқтар жері бар. (Өзгелер үндемейді.)

Рүстем. Қырғыз, Дулат ежелгі көрші ел еді. Дулаттың бұл есітіп, көрмеген құқайы. Не дер екен?

Кене. Емексітпеңдер үйтіп! Қан майдан, қырғын үсті екенін ұмытпау керек. Дулатты қырғыз да аяп жүрген жоқ. (Барлығы үндемей қалады, аздан соң Кене сазарып ашуланыңқырағандай, Бұғыбайға.) Шұбар айғырдың үйірі табылды ма?

Бұғыбай. Қырғыздың Бөлекбай ішінде бір ауылы апарып қырып алыпты.

Кене. Анық па, осы?

Бұғыбай. Анық, тақсыр!

Кене. Бағынудың орнына жаулықты алысқа айдағысы келген екен (Ақырып.) Алып кел, анау келген екі елшінің бастығын. (Бұғыбай шығып кетеді.)

Кене. Әлдеқашан осы арада іргені бекітіп, бір араға күш құрап, алыстағы мұратқа беттейтін күн болып еді. Емексумен, ыркына жіберумен келіп-келіп енді бұл менің өзімді қабуды да ойлаған екен. Қолыңнан келсе ашынған жау болып аяспайын деген екен.

3 - көрініс

Жаманқараны ертіп Бұғыбай кіреді.

Кене (Жаманқараға қатты). Сенің еліңе не керек? Нені тілейді, жақсы сөзге көнер деп елші жібердім. Түзу жауап орнына соғыс салды. Жаулық керек болса деп елін шауып егер қылдым. Жөнімді сөзге көнбесең, күшке көнесің дегенмін. Көрсеттім міне күшімді. Енді не қыл дейсің сен, қырғыз. Неге қоймайсың әлі күнге аяғымнан алғаныңды. Бағынамысың, жоқ па? Неге басылмайсың? Ел боламысың, болмаймысың?

Жаманқара (ашулы). Әуелі мен сөйлеспейін деп бекініп едім. Тұтқын қылғаннан бері қарай өзің тілеп сөйлеттің. Енді мен сенің бетіңді аямаймын, төре. Маған қыларыңды қылғансың. Енді бұдан әрі не қыласың? (Салмақпен, ашулы.) Иә, ел болар ем, ел қыларлық жан болса. Бірақ, ежелгі жау ел болмас деп еді. Абылайдың тұқымы, қазақтың асқақ төресі, сенің қырғыз, қазақты ел қылар сиқың жоқ. Кешегі сен істеймін деген іс патшаға қарсы күрестегі сен бастайтын іс емес еді. Қырғыз-қазақтың қалың елінің өзі істейтін іс еді. Сен киіктің де, бүлдірдің, абұйыр-атақты өз басыңа бұрам десе енді мен бастаймын деген. Бір емес, екі көрсеттің бұныңды.

Кене. Екі емес, мың көрсетемін. Тапқан екенсің кінәні. Асып жүрген екенсің... Торғайдай тоздырармын.

Жаманқара. Олай болса, тоздырып бақ. Бас кессе де, тіл кеспек жоқ. (Жүгініп алып.) Уай, төрем, енді аса берме, қырғыз да қыруар ел. Қалың елді жылатып сенің жолың болмайды. Бір сенің басыңа бақ пен атақ әпереміз деп қалың елдің көрі, жасы сорлай алмайды.

Кене. Сөз ұқпайтын санасыз. Бір менің басымның қамы ма екен, осы жүргенім... Қалың ел, кара ордалы жұрттың қамы емес пе?

Жаманқара. Ол қалың қазағың қайда қалды? Сен қайда жүрсің олай болса?

Кене. Қалың қазақ артымда. Керек қылсам, жалғыз ұранымнан қалмайды. Мін қылатын жерді тапқанын бұның! Айтқанға көнбей, айдауға жүрмейсің. Бір күнде қырып салармын, сол қазақтың селімен.

Жаманқара. Көпіре берме қазақ деп. Ол қазақ сенен кеткен.

Науан (бағанадан тықыршып, шыдай алмай отырған). Тарт тіліңді, ей, қырғыз.

Жаманқара. Тарта алмаймын.... Мен тең сөзді айтқалы келдім.

Кене. Қай қазақ менен кетіпті? Қазақ тірі тұрғанда кімде менің кегім кетіпті?.. Ең әуелі орыстың маған әлі келді ме? Сандалған сорлы, осымен сандалып жүрсің ғой сен.

Жаманқара. Кегің кетпесе бас терінді тірідей сойып Қоқанға берген қазақ емей кім еді? (Үйдегінің бәрі тіксініп үрпиіп қалады. Наурызбай, Бұғыбай тап беруге дайындалады.) Өзің де соқтықпай отырған қырғызға келіп әзірейілдей қадалдың, татулық, тілеулестік, басқа не жазығым бар еді. Шыны қазақ сенің тілеуінде болса, Арқа мен Сырдағы елдің бәрін бастап шұбыртып келгенінді неге көрмеймін мен? Кекшіл болсаң өзіңе қылғанға неге қылмадың, бас терісін сылып ап Қоқанға беріп еді, кәне алғаның әкеңнің кегін?..

Науан (Кенеге ентелеп). Осының орайына маған берші сөзді, Кенеке.

Кене. Не айтасың?

Науан. Маған ұлықсат берген болсаң, мен кезегімді сапыма бердім... (Сапысын жұлып алып, Жаманқараны екі бүйірден салып-салып жіберіп жайратып салып.) Тірідей бүйрегін суырып аламын ит қырғыздың... (Дулат бастықтары үрпиісіп, қорыққандай түрекеліседі.)

Кене (ақырып). Тарт ананы... Тоқтат! (Бұғыбай, Сыпатай Наурызбайды кейін алып кетеді.) Алып кет мынаның өлексесін... Тілін бұл неменің?.. (Жұрт үрпиісіп, ашумен үндемей қатып қалады. Наурызбай да солай.)

Байұзақ (Бұғыбайға). Қап, бәрекелді-ай, қате болды- ау!.. Елшіні өлтірген ежелгі тынбас жаудың ісі еді...

Бұғыбай. Өлтірмеу керек еді.

Байұзақ. Ұлының ұлына, қызының қызына кетіп жүрмесе игі еді бұл жаулық. (Бұғыбай кісі әкеліп, Жаманқараның өлігін алып шығып кетеді.)

Сыпатай (Байұзаққа). Төре мен қырғыз арасында енді бітім жоқ...

Кене (түйілген күйінен көтеріліп). Бұл қырғызбен алысуымыз аз ғанамен тынбайтын болды. Енді осыны үстіне қат-қабаттамай бұл түйін шешілмейді

екен. Ертеңнен бастап қалың қолмен соғысамыз. Тұрындар... Жүріңдер... Қолдың күйін көреміз... Қамдансын бүгін бәрі де.

Бұғыбай. Құп, тақсыр.

Сыпатай. Мақұл... мақұл... жүрейік.

Байұзақ. Жүрейік. (Бәрі шығады.)

4 - көрініс

Бопай кіреді.

Бопай (есіктен). Бұғыбай!!!... Батыр... Бері бұрыла кет...

Бұғыбай (кіріп). Сенбісің?! Хан қолды аралап, ойнатып көргелі шықты. Қазір жетуім керек (Жақындап келіп, Бопай күліп тұрады.) Не айтайын деп едің?

Бопай (күліп тұрып). Асықпа! Неге алып-ұшып тұрсың? Қырғыз елшісін неге өлтірдіңдер?

Бұғыбай. Қырғыздың тілінен де болды. Әлін білмей, аса сөйлеп жіберді. Бірақ ханнан емеурін болған сияқтанып, Наурызбай өлтіріп жіберді.

Бопай. Бәсе, Науан шығар деп едім тағы...

Бұғыбай. Хан да ашуға билетіп жіберді. Аял қылған мақұл еді.

Бопай. Қап, ашу алдынан, ақыл соңынан деп еді... Ақылға билетсе бүйтпес еді... Науанға неге жол берді екен... Қате болды-ау...

Бұғыбай. Наурызбайға не керек? Оңды-солды ағызған қан ғана керек. Қайратты жұмсар жер мен жұмсамас жердің парқын айыра ма? Қайда барса да орнына жау тауып өршітеді де отырады. Бұл мінезбен ханның ісі өрге басады деп білмеймін.

Бопай. Жә! Тым сонша тұқыртпасаңшы...

Бұғыбай. Осының бәрінің түбінен жақсылық шықпайды... Сенбеймін... Жолдың болар-болмасы екіталай.

Бопай. Сенбесең неге жүрсің? Не айтасың өзің қолбасы бола тұрып?

Бұғыбай. Неге жүрмін. Бір Кенекемнің басы мен сен үшін жүрмін.

Бопай. Керегі жоқ маған ол сөзіңнің. Батыр, сен маған ондай жауап берме. Менің сендік екенім рас. Бірақ сен көп тілеуі үшін, ұлы ниет үшін де жүрсің. Сен көптің бірі емессің. Жақсы тілеу жолында осы көптің басшысысың.

Бұғыбай. Бопайжан-ай, олай емес қой... Жауды көп қашырады, жақсы аты Бараққа қалады деп, жақсы аты төреге қалады... Бұғыбайға не қалушы еді? Түптің түбіне келгенде "сендікпін" деген сөзінді ғана сүйеу қылам... Бірақ қашан мендік боласың?

Бопай. Мен сенен ешқайда кетпеймін... Бірақ жалдамаға жүргендей, өзге ақылы аз ғана батырлардай, мұрат-мақсұтсыз жүргенінді місе қылмаймын мен... Қай күнде болса да осы сөзім есінде болсын.

Бұғыбай. Оны қойшы. Кәне, қашан мендік боласын? Соны айтшы?

Бопай. Құдай бұйырса, осы жорық жақсылықпен аяқталсын. Сонан соң сен мені аласың.

Бұғыбай. Осының шындығына бір сүйші!..

Бопай (қасына келіп назданып). Жібің босап кетіпті ғой әлдекімше...

Бұғыбай. Рас... ширатып жібер олай болса.

Бопай. Шира, тез! Бұл пішінді көрсетпе (Күліп келіп, тамағынан сүйіп турады. Бұл уақытта Науан кіріп келіп, үндемей сапысына қолын бір салып жіберіп, артынан тоқтап үндемей тұрады.) Бұдан соң сен қара емессің, төресің. Біз намыс қылған нәрсені сен де намыс қыласың. Біліп жүр оны...

5 - көрініс

Науан (ілгері басып, ақырып жіберіп). Бұл не сұмдық? (Бұғыбайға.) Жоғал қазір көзімнен (ашулы.) Майдан үсті шығар, әйтпесе тоң мойын құл тірі кетпес едің бұл жерден. Босағамнан озбайтын құл басымен қарашы, мұның қылығын. (Тап беріп.) Шық!.. Жоғал!.. (Бұғыбай шығып кетеді. Науан Бопайға.) Сен де жақсы екенсің? Қасымның қара шаңырағында, ханның қара ордасында кімді иығыма шығарып жүрсің? Намысың қайда? Табылмады ма көп төренің біреуі?..

Бопай (саспай). Науан, мен басым бос әйелмін... Төре, қараның керегі жоқ. Кімді ұнатсам — сол төре! Кінәлама мені...

Науан. Осыдан тартарсың сазанды... Қатарға алған қарашы қас болмаған күні жоқ. Басып ұстайтын немені қайда аспандатып жібердің... Ханның қызы бола тұрып қақ төсіңе мінгізіп?!.

Бопай. Қысқарт енді, Наурызбай. Әкем өлгеннен бері кезегін тосамын деп қаралы болуым жеткен... Байға тигізбейін деп пе едің мені?..

Науан. Тигізбеймін Бұғыбайға.

Бопай. Боқты тигізбессің.

Науан. Қазір өлемін десең де тигізбеймін. Тек майдан бітсін. Тақ сол күні лақша бауыздап өлтіремін. Хан қызының ойнасы атанып күйек астынан табысуын мұның?!

Бопай (қатты). Наурызбай, қайт бұл сөзіңнен, әйтпесе, сен кетісесің менімен.

Науан. Кетіспеген нең қалды.

Бопай. Солай ма?.. Жарайды... Көндім... Бұ да болса, Кенекемнің соры шығар. Онда болса ел ала, мұнда келсе жанындағы жақындары қырық пышақ...

Науан. Мейлі!.. Бұғыбайдың мойнын торғайдай бұрап алмасам көрерсің.

Бопай. Бұл маған да қыламын дегенің ғой. Тостым. (Шығып кетеді. Тыста: "хан келеді, хан келеді".)

6 - көрініс

Кене, Бұғыбай, Байұзақ, Рүстем, Сыпатай, Ержан, Науан кіреді.

Кене (орнығып отырып). Әскердің күйін көрсетпеді тағы бір бөгет болып. Мыналардың сөзін естіген соң қайта аттанамыз. Кіргіз әлгі қырғыздың елшісін. Бұнысы не айтар екен? (Бұғыбай шығады да, Кәрібоз Қалығұлмен қайта кіреді.)

7 - көрініс

Келгендер амандасады. Хан жөндеп амандаспайды.

Кене (Кәрібозға). Уа, не айтасың? Еліңнің түгел сөзін ұстап келдің бе? Жоқ: "қырғыздың үйі бар, үйі сайын биі бар", - деп үйіңнің ғана биімісің?

Кәрібоз. Қалың қырғыз мен тоқтасам — тоқтасып, мен жаулағам бірі қалмай сені жаулайтын болса, не ақың бар, төрем?

Кене. Кәне, олай болса, біріккен қырғыздың сөзін айт! Түгел сөзіңнің түбін ұстап отырғаның кім, әуелі соны айт!

Кәрібоз. Біздің жалғыз әмір қылатын ханымыз жоқ. Ол мін болатын болса, түгел сөздің түбін кеңесім билейді. Жанқараш, Жантай, Төрелді мына екеуімізді жіберді. Кеңесім мына мені жіберді.

Кене. Манаптарың не қыл дейді?

Кәрібоз. Ең әуелі — бұрын жіберген елшіміз Жаманқара Қалша қайда? Ол неге қайтпайды? Ерлік, қайрат майданда болушы еді. Үйіңе келген елшіні тұтқын қылғаның қай қайрат, қай ерлігің?.. Ең әуелі солардың дерегін білгелі келдік?

Кене. Иә, одан әрі тағы нең бар.

Кәрібоз. Одан әрі айтатыным: біз де өз елің сияқты Қытай менен Орыстай екі оттың ортасында отырғанымыз рас. Оның үстіне бір күн Қоқан, бір күн қалмақ та қожактаудан сау емес. Сеніменен ел болып, екі елдің кәрі-жасының тілеуін қосқаным лайық. Қосар едік, бірақ, сенің арылмастай мінің бар, төре тұқымы, сүйегіңе біткен мінің сол: елдің елдігі десең де, өз басыңның абиұр-атақ айдынын одан әрі ойлайсың. Саған өзгенің бәрінен бұрын хандық пенен тақ керек.

Кене. Не дер екенсің, айтып бол...

Науан (жақтырмай). Айтқызып неге керек. Бұ да тантип келеді.

Кәрібоз. Айтарсың, бала, Наурызбай деген сенсің ғой. Сенің ісіңе де келемін. Ел үшін күйінді болдым десең де, хандық үшін күйінділігің одан да зор. Игілік пен бірлікті ел істеді, елдің елдігінен болды дегізбей, ханның хандығынан болды дегізгің келеді. Қайратыммен, қаһарыммен жеткіздім деп артындағы қамалған көпті көзге шұқудан тайынбайсың сен.

Кене. Бағынып, бастатып көрмеген, береке мен елдік жолын іздеп көрмеген көрбала ел сен сүйдеп аяқтан алмағанда не дейсің. Қай қылығымнан соны көрдің?

Кәрібоз. Қылығыңа келейін олай болса. Мен орыс пен Қытайдан неге қашам, неге алысам? Дұспандығының қаттылығынан қашам. Бірақ, сенің бүгінгі күн істегенінді қай орыс, қытай істеп еді?

Ержан. Соғыста сен не қылсаң, біз де соны қылдық. Неге соғыстың?

Кәрібоз. Асқақтық қылығың көп, соғыспағанда қайтейін. Ең әуелі елшімді қамап отырсың. Кеше барып, буаз қатынымның ішін жарып, баласын итке лақтырдың... Ағатайлап жалынған баланы бауыздатып, қасап қып қырдың. Бүгін барған әскерің Қанай мен Есқожаның сырлаған тамын құлатып келіп отыр. Ашуын бассын деп аяғыңа жығылғандай болып, жазықсыз болсам да елші жібердім, қыз бастатқан тоғызбен. Жолыңнан көлденеңдемейін деп ата қоныс мекенімді тастап көштім. Шұбырып елім кетті... Иесіз болып шулап, сенің қолыңа жем болып малым қалды.

Кене. Соғыссаң солай боласың. Қылығыңның жазасы... Еркіңмен көнсең, елің емей кім едім мен саған? Сенімен туысам деп келмеп пе едім... Жазықты мен бе? Сенсің.

Кәрібоз. Жазықты болсам, ат жалын тартып мінген қарсыласар қайратым бар мен жазықты, ер-азамат жазықты шығар... Үйде жатқан кемпір-шалым, қатыным саған не жазды?.. Бізді аямасаң да жолыңда жатқан бесікті аясаң болмай ма? Тіпті тірімнің бәрі жазықты болса да, өлігім саған не жазып еді? Қай қазақтың әкесінің көз құны бар еді... Аруақта, бабамның қабырында... Көр ақтартқаның қай қастығың? Осының бәрін — көрімді, қайратымды танытамын

деп істедің. Кенесарылығыңды білдіремін деп істедің. Кенесары, сен бір бөлек, қалың қазақ ежелгі досым — ол бір бөлек. Ол, түбі бірге туысқан, маған өздігімен мұны істемес еді! Ушықтырдың, бүлдірдің сен бізді...

Кене. Ұстара көрмей, қарын шашың алынбай кеткен екен. Сен бір бірігіп елдік құрылатын жерде берекесіздігіңнен белің сынып жатса да — оны сөйлемейсің. Әр үйіңнен, бұйым құрлы сәні жоқ, бұрау сынса соны сөйлеп, соны жоқтайсың сен. Ұстара көрмей, тез көрмей түзелмейсің. Бүлдіріп отырып түзеймін мен.

Кәрібоз. Түземей-ақ қой. Түзеттірмеймін де, көнбеймін. Өзім деген жақыным сенен көргенім бұл болса, орыстың өзіне-ақ қараймын. Айтқалы келген сөзім сол. Енді іргенді аулақ сал! Босат жерімді... Қырғыз саған жоқ.

Кене. Ә-ә, солай деймісің? (Ақырып.) Олай болса сойқанымды көрерсің... Енді өз обалың өзіңе... Сорлы қырғыз.

Науан. Байлап салу керек бұны да. (Ұшып түрекеліп.) Неге кезек береміз осы итке...

Кене. Тоқта (Ақырып.) Отыр!

Кәрібоз. Байлап көр... Екі төре, сендердің қылығың қырғыз баласын шоқтай иіріп отыр бұл күнде. Асқақтай берме... Құдайым осы қылығыңның кезегін берер. Көздеріңді сол күнде қырғыз ояр... Бүйте берсең.

Науан (атып тұрып). Көтере алмаймын бұдан арғы кесірді. (Қамшымен Кәрібозды бастан ұрып жібермек болады.)

Кене (ақырып). Қысқарт, Наурызбай!.. Шық қазір үйден...

Байұзақ. Қой, Науан... қой, шырағым...

Науан (зорға басылып, Кенеге). Құлдық, тақсыр... (Отырады.)

Кәрібоз (тұруға қамданып). Бұйткенше кәпірден шықсаң етті сен... Жалғыз қырғыз қалғанша жағаласып өлмесем — ел болмаймын.

Кене. Олай болса ертең-ақ әкеңді танытамын. Қыларыңды қылып бақ. Көнсең де көнесің, көнбесең де көнесің. (Қырғыздар шығып кетеді. Хан ашулы, аздан кейін отырып) жетті менің өмексітуім. Қырғыз-қазақ баласы ел болып елдік жолына еруге жарамасаң, барыңнан жоғың. Бұл жүрген буын қырылып-ақ қал. Көзім жетті келіп-келіп менің. Енді еріп жүрер жайым жоқ. Ездік пен іріткімен шіріген еліңді қан шығармай, ем қонбайды. Бүгінгі қан ертеңгі игілікке жол көрсетеді. Бәрі бір менің артымнан қазақтың қайта сілкінуі оңай емес. Сонда менің жолым мен жерім үлкен құлдық, қорлық алдында ел тамырын ұстаған тамыршының сынындай бір сын болып қалсын. Өлімге қарсы тұяқ серіпкен жалғыз жанға оңалмастық қырсықтың қандай істер істеткенін көрсін ертең кейінгі ұрпақ... Кінә менде емес, елдің өзінде. Шығындар қазір бәрің атқа мініп.

Бүгін күні бойы әскер дайындалсын. Ертең қалың майдан. (Өзгелері.) "Құп, тақсыр, құп". (Кенеден басқаның бәрі шығып кетеді.)

Кене. Ай-ай, Наурызбай, қал сен мұнда!.. (Науан қалады.)

8- көрініс

Кене (қатты ашумен түрекеліп). Не естідім мен жаңа?.. Қандай қорлық көрдім?.. Кімнен?.. Сенен... Сенің ойсыздығыңнан, көзсіздігіңнен. Жаман айғыр енесіне тап беред деп, қырғыз бенен қазаққа келгенде жының түскен екен сенің. Менің де, артта қалған елдің де сорымызға тудың ғой сен қырсық. Қанайдың тамын кім құлат деді?..

Науан (жуас). Мен құлат дедім...

Кене (Науанды жағасынан ұстап сілкіп). Не дейсің? Не дейсің? Қаныңды ұрттайын ба осы жерде? Атадан тумай кеткір санасыз. (Қанжарын ұстайды.)

Науан. Мен сенің ашуың мен қайратыңмын. Мені бастап жүрген ақыл жоқ. Әйтеуір беттескен жау болған соң, айдындырам деп аяғам жоқ. Мен білегіңмін, керексіз білек болсам осы арада кесіп таста, өкінбеймін.

Кене (босатып жіберіп, ойланып тұрып қалып). Жә! Ертеңгі соғыста бір төре үйде отырып қалмасын. Не жеңіп шық, не осы арада қаза тап бәрің де.

Науан (иіліп). Алдияр... (Кене тез қамданып шығып кетеді.)

9- көрініс

Қарашаш кіреді.

Қарашаш (киініп, қамданып жатқан Науанға жүгіріп келіп, құшақтай алып). Науанжан, бағанадан аңдып едім жолығайын деп... Неге өлтірдің қырғыздың елшісін?

Науан. Уһ... (Қарашашты құшақтап сүйіп алып.) Ой, сәулем-ай, қай мінімді айтамын? Қанайдың тамын да құлаттырдым. Жаңа Кәрібозды да сабай жаздадым. Кенекемді де күйгіздім... Ертеңгі соғыста не жеңіп шығамын, не сүйегім Алатаудың бір тасында қалады... Одан басқа тандау қалған жоқ маған...

Қарашаш. Қойшы, қалқам, сұмдықты айтпашы! Бұл байлауыңа ырза емеспін. Мен десек өлімге басыңды байлама... Қимаймын, қуатым... Күйдірмеші, қайтшы сөзіңнен...

Науан (зорлықпен күліп). Өмірге қош айтып қойып ем жаңа... Сен бар екенсің ғой... Әлде сен үшін қала тұрайын ба? Келші... келші... (Қысып құшақтап, сүйіп тұрғанда Бопай кіреді.)

10-көрініс

Бопай (ақырып). Ойпыр-ай, мынау не деген сұмдық еді?

Науан (ашулы). Не сұмдық бола қалыпты? Шығарма үнінді...

Бопай (ақырып). Қарабет, қайтіп маған сөйлеп тұрсың?.. Бір шешеден тумағандығыңды қылдың-ау, арам... Жер қылдың бар аруақты?..

Науан. Сен атаңның атын сыйлап жүрген шығарсың... Өзің де етегіңе намаз оқып жүрген жоқсың. Жап аузыңды...

Бопай. Өлтіремін, өлтіремін... Наурызбай!.. Неге бірге тудың. Тумай кеткір... Қайда Кенекем... (Есікке қарай жүгіреді.)

Қарашаш (артынан жүгіріп). Әпіке, әпіке... Жаным, әпіке... Жалғыз сөз... (Бопай жүгіріп шығып кетеді. Қарашаш артынан бірге кетеді.)

Науан (жалғыз). Қай қысталаңға көнбей тұрған Наурызбай. Тіпті өлер алдында өрісімді тауысып, армансыз кетейін. Ешкімнің татпағанын татқаным сол... Мейлі...

Шымылдық.

ТӨРТІНШІ ПЕРДЕ

Майдан. Тау арасындағы далашық. Жақында қарлы Алатау. Маңайда жартастар. Сахнаның бір жағында тігулі жасыл жібек шатыр. Ханның шатыры. Жанында сарала ту шаншулы тұр. Сахнаның көп жері бос. Әр жерде жатқан текше-текше тастар. Үстеріне кісі отырмақ. Көбіне кілем жабылған. Сахнаның көп жері ашық. Көгал. Әр жерде кішкене көк түбір ағаш. Шымылдық ашылғанда алыстан соғыс сарыны естіліп жатады. Сарнап тартқан соғыс сырнайы естіледі. Кейде жақындап, кейде алыстап тұрған тасыр-тұсыр шабыс, ұрыс естілгендей болады. Аздан соң сахнаға жылдам басып Рүстем шығады. Артынан Сыпатай Байұзақты ертіп келе жатады. Бәрі де садақты, найзалы, қарулы.

1 - көрініс

Рүстем (асығыстау). Бері келіндер... Екеуіңмен сөйлесетін сөз келіп қалды. Ең әуелі осы соғыс жәйі қалай? Қай жағы дендеп тұр? Сыпатай, сен ішінен келдің ғой... Айтшы әуелі.

Сыпатай. Не айтатыны бар, қырғыз жеңгізетін емес. Наурызбай мен Ержан өктеп ұрысып, ілгерілеп жүр. Бірақ, өзге жағын қайта-қайта туға тығып жапырып тұр.

Байұзақ. Иә, солай көрінді. Қырғыз шоқтай болып үйіріліп алған ғой деймін...

Рүстем. Олай болса, мен жаңа қырғыздан тіл алдым. Жантай, Жанғараштың жіберген елшісі келіп сөйлесіп кетті.

Сыпатай. О не қылған елші, кімге келіпті?

Байұзақ. Бәсе, кімге келіп жүр?

Рүстем. Төреге емес, Дулатқа. Дулат басшысы деп бізге жіберген елші...

Сыпатай. Солай ма? (Түйсінгендей болады.)

Рүстем. Біздің жауымыз қалың қазақ баласы емес. Мына қазақ, қырғызды жауықтырып отырған Абылай тұқымы, төре... Дулат басшысынан қан қазынамды аярым жоқ. Барымды алсын, бірақ бойын тартсын мынаның қырғынынан дейді... Бұған не айтасындар?

Сыпатай. Өзің не дедің, төре?

Рүстем. Мен сендермен сөйлесіп барып жауабын бермек болдым. Әйтсе де күдерін үзгізем жоқ. Неге десең, мынау екі төремен оттаса алатын емеспін. Мынау, түбі, шегі жоқ жаулыққа кетті ғой өзі... Қорқытқанда өстіп қорқыт деп пе едім деп, не біз сияқты ел басшысына салар ақылы жоқ. Өздері шешеді. Өздігімен жаулық пен жазаның мөлшерін білері де жоқ.

Байұзақ. Рас тіпті, сорлының осы мінезі түбіне жете ме деймін... Түп ниеті жақсы дегенмен, әр нәрсенің өрісі бар емес пе?

Сыпатай. Түп ниет, бергі ниет дегенді білмеймін... Әуелі қырғыз оңай жау емес, ол біржолата буынып-түйініп алды. Жеңізбейді. Екінші төреге хандық әпереміз деп елімізді үзілмес жаулық, арылмас қырғынға ұшыратқалы отырмын, қазақ ісі болатын болса, бар қазақ неге көтермейді? Бар ауыртпалықты Дулаттың тілеп алғаны несі?

Байұзақ. Жол болуға көз жетіп оңайлықпен бітетін іс болса, ол дәнеңе емес еді ғой. (Аз үндемей.) Осы әр алуан күдік Кенесарының өз кісілерінің ойына да кіре бастаған сияқты...

Рүстем. Рас айтасың, қария... Кешегі Бұғыбайдың сөзін естідің ғой?

Сыпатай. Не дейді?.. Мен естігем жоқ.

Рүстем. Алғашқы шыққанда сенімім зор еді. Енді күннен-күнге суынып келем. Наурызбайдың қылығы ылғи жаман аттан басқа игілік әперетін емес. Бара-бара жауды да жау, досты да жау қылып, өз қылығымызға өзіміз оралып құласақ керек. Маңайына ақыл салмайды. Тегінде, өзгелердің де өзді-өз күйлерінді ойлағаның мақұл. Ең болмаса ханменен ашып сөйлесіп алындар дейді.

Сыпатай. Не дейді, жарқыным-ау?! Бұғыбай бұлай айтса мен Наурызбаймен де, Кенесарымен де сөйлеспеймін тіпті. Арқаның игі жақсысы жиылып төреге ел атынан қосып берген ақылшысы солай десе, онда сөйлесетін не ісіміз қалды. Ел тілшісімен есептескісі келмегені де мұның. (Бұл уақытта соғыс сарыны басылып қалған болады.)

Байұзақ. Бұғыбайдың айтып отырғаны хан емес, Наурызбай. Наурызбайдың өрескелі көп екені рас. (Бір топ Дулат шығып, жасырынып тыңдап тұрады.)

Рүстем. Наурызбай деген емес. Соның ісіне нағыз жазалы кісі — хан! Тыю неге салмайды. Ойдағысын соның қолымен істейді. Осыны әлі танып болмадыңдар ма? Өтірік тентек атандырып қойып, әдейі құрық беріп отырады. Осылар жолы болып хан болып алса, қайсысы болса да ешқайсымызды ру басшысы, ел ағасы екен деп еске алып, есепке тұтпайды. Мен соны білем. "Қызыл тұмсық" болсын деп Дулатты жемдеп жатырмын деген сөзді кеше өз құлағыңмен есіттің. Онысы кім — біз. Ит болғанымыз ғой онда. Оның үстіне сенімен есептеспей қырғыз елшісін өлтіріп отырғаны анау. Хан қасында көптің бірі — қарашы болғаныма құмар болғаным не осынша? Менің тілімді алсаңдар, енді Дулаттың бетін бұрып жіберу керек. Ал өзіміз қырғыздың манабымен достасайық!

Сыпатай. Онысы рас. Шынның шыны осы. Қышыған жерімді жаңа таптың, төре! Бұлар хандық құрған күні біз бүгінгі орнымыздан айрыламыз. Қырғыздың манабы, Дулаттың датқасы мен төресі ежелден бір бас, бір тас емес пе еді? Талайы-тіпті осы тұрған үшеуміздің айқыш-ұйқыш құда, жекжатымыз емес пе? Бастасым солар! Табысамын! Мынау бір рудан игі жақсыдан бөлек — дараның керегі жоқ.

Байұзақ. Мейілдерің. Мен де Бұғыбай сөзінен соң торығып тұрмын.

Сыпатай. "Құдадан құтыны кием деп, сар жарғақтың шүкірінен айрылыпты" деп, біреуге хандық әперем деп өз орнымнан неге айрылам мен?!

Рүстем. Мақұл. Болды. Ендеше ірітіндер Дулатты... Ана сыйын алайық. Хан керек болса, Дулатқа өзім де ханмын. Қырық ру қазақ баяғыдан бір ханға билетпей-ақ күн көрген. Бәрін қосып хан боламын десе, ана өзі шыққан Орта жүзінің қазағын баурап алсын. Сонан соң тең сөйлесіп отырып қосылармыз қосылсақ...

Сыпатай. Жүр, олай болса, әлгі қырғыздың елшісіне. Қабыл алдық сол жіберген сыйын. (Бұлар шығып кетеді. Тыңдап тұрған Дулат шығады.)

1-Дулат. Көрдіндер ме?! Елді баста неге әкелгенін білдіңдер ғой! Енді жемсауға қарай жантайып тұрғаны мынау.

2-Дулат. "Дулатты іріт" дейді. Біз бір шілдің боғы ғой бұларға...

3-Дулат. Біріне тақ, біріне бақ керек. Көп қошқардың басы бір қазанға сыймай жатқанын көрмеймісің? Көп қой бір лақтырған тас бұларға.

4-Дулат. Ой, енді не сөзі бар. Көптің тасадан ойлаған күдігі дәл шықты міні.

1-Дулат. Олай болса несі бар? Сол арам тердің бірі ана қырғыз ғой. Сөз салу керек соларға. Көпке көптің сәлемін жеткізу керек. (Жүдеген ақ шашты кемпір шығады.) Е, бейшара сен кімсің, бұ қырғынның ортасында, неғып жүрген адамсың.

Кемпір. Ей, шырағым, мені сұрап не қыласың! Одан да әлгі, қанқұйлы терең қайда? Қанқұйлы!

Дауыстар. О қай төре? Қайсысын айтасың. Уһ, өзің қырғызбысың, қазақпысың!?

4-Дулат. Ия, қырғызбысың, қазақпысың, кімсің өзің?!

Кемпір. Қырғыз-қазақ! Ру-ұран! Оның бәрі кеңшілікте, тоқшылықта! Уа, тентіреген жетімге қырғызы не, қазағы не, жарқыным.

2-Дулат. Уа, сүйтсе де кімсің? Жөніңді айтшы. Қазақсың ба, қырғызсың ба?!

Кемпір. Уа, мен анамын! Аңыраған анамын (Таяғымен бір жаққа нұсқап.) Мына Кенесары жалғыз баласын құл қып әкеткен анамын. Ізімен талай жыл тентіреп келе жатқан бетім осы. Жауым, мың да бір жауым Кенесары. Соның қасындағы игі жақсы.

3-Дулат. Енді өз кісілеріне көрінгенше тіпті жақсы болды. Ана қырғыздың көбіне жансыздап баруға ең қолайлы тілхат осы.

2-Дулат. Барар ма екен?

1-Дулат (Кемпірге). Уа, шеше, олай болса, біз де сол Кенесары мен жақсыларынан түңілген елміз. Бұларды тастайық деп тұрмыз.

Кемпір. Қарағым-ау, жақсы лепес — жарым ырыс. Сендер кім едіңдер.

1-Дулат. Уа, біз Дулат, Дулаттың көбі. Сен барып қырғыздың көбіне сәлем жеткіз. Мына біз, көпшілік, төре мен манаптың қызығынан бас тартамыз. Ана пара алып жатқан Дулаттың басшысының керегі жоқ. Көппен көп боп табысамыз деп айтты де. Өздері және бізге көп атынан елші жіберсін де! Барасың ба?

Кемпір. Уа, сонда мына сұм төре, асқақ төре қара жерге отыра ма?

4-Дулат. Отырады. Соры бұның ішіне де бір қату боп байланған ғой. Мынаның қорлығы.

Кемпір. Ендеше бардым, бардым міне, қарағым. Несі бар! Кеше тентіреп жүріп оларға да барып ем. Онда да мендей аңыраған көп екен. Жатың емес, тақ сендейдің жатың емес көрінеді олар да (Бір топ қозғалады. Кемпірді "жүр-жүр, олай болса тамам де" десіп ертіп кетеді.)

2 - көрініс

Сахнаға соғыстан қайтқан Бұғыбай, Құдайменде шығады. Бұларға қарсы Жоламан, Бопай келеді.

Жоламан. Уа, жарқындарым, не боп жатыр? Не күйлерің бар?..

Бопай (Бұғыбайға). Батыр, аман қайттың ба? Не айтасың, хабарын біл деп хан жіберді бізді. Ана жерде қарауылда тұр.

Бұғыбай. Білмеймін. Бүгінгі соғыс үлкен қырғын болып тұр. Екі жақтан да көп өлді... Бірақ қырғыз бәсеңситін емес... Әнекей, әлі қажымай ұрысып тұр...

Жоламан. Науан қайда?

Бұғыбай. Науанның осы жолғы кетісінен қорқып тұрмын. Құдай білсін немен тынарын.

Бопай. Е, не болды? Не қып жатыр?

Бұғыбай. Аз қолмен Ержан сұлтанды ертіп, бір қалың жаудың ішіне кіріп кетті. Артымызды екі жақтағы қырғыз қамап, оқ жауғызып жүргізбейді. Аналарды екі бүйірден қысып әкетті. Өзгелер тоқталып қалып тұр. Әзірге Науандардан дерек жоқ.

Жоламан. Ойпырым-ай, қауіп екен? Жазым болмаса игі еді... Ханға айту керек екен.

Бопай. Не дейді? Неге шаппайсыңдар енді? Ержекем де сонда қалды ма?

Құдайменде. Ержан бауырың болғанда, Науан бауырың емес пе?.. Немене түге, жырып сөйлеп тұрғаның... Науаннан артық кім бар еді?.. Әуелі соның амандығын тілесеңші... тілегіш болсаң.

Бұғыбай. Өзгесі өзге. Тақ осы жолы сол аз ғана қол жамандық көрсе, кінәлі жалғыз Наурызбай... Мен соны білем.... Аз тоқта, қанатымызды жиып бірге қаптайық десем, тақат қылмай, қасындағыларды ақырып-қорқытып алып кетті.

Жоламан. Енді өзге көп қайда? Неге шаппайды, неге іркіледі?

Бұғыбай. Көп қол беттей алмай тұр, қажып қап тұр, түннен бергі ұрыстан... Оның үстіне қырғыз қолы үсті-үстіне төгіліп тұр.

Бопай (Сахнаның соғыс жақ бұрышына көзін салып қарап тұрып). Қолың қайтып келеді ғой өзі... Келіп қалды ғой... Міне алды...

Жоламан (Қарайды. Бәрі де солай қарайды). Бәсе, келді ғой, мынау Науан ғой, я, сәт... Аман шыққан екен ғой, қарағым, арыстаным... (Науан жылдам басып сахнаға шығады. Жанындағы Ағыбай, Бұқарбай бәрі де алба-жұлба, бәрінің де үстері қан, үрпиіскен, түтіккен. Жау сырнайы естіліп жатады.)

Жоламан (алдынан жүгіріп). Аман келдің бе, Науанжан?

Науан. Аمانы бар болсын...

Бопай. Сұмдық-ай, не дейді... Ержекем қайда?

Науан. Қолға түсіп кетті, тұтқын болды. (Барлығы үндемей сілейіп қалады. Бұғыбайға қатты.) Сен неге қайтып кеттің? Неге шаппайсың артымыздан?

Бұғыбай. Мен қайтейін? Шаппадым ба? Немді аядым. Аз кісімен ішіне кірме десем, болмайсың...

Ағыбай. Ой, бар болсын ақылың... Сен жазықтысың... Ақауыз атқа оқ тиіп, біз Бұқарбай екеуіміз Науанды аман алып құтылды, талқан болып.

Бұқарбай. Бұ не қылған қолбасы өзі, айналшық жегендей хан шатырының қасынан шықпайтын.

Бұғыбай (қатты). Мен кінәлі емес, сендер кінәлісіңдер... Бағыну жоқ. Байыптау жоқ.. Кімінді бастайын мен сенің?!

Бұқарбай. О, құрып кет бастамай... Бастамай қалғыр...

Науан. Бұғыбай, қылдың сен маған бүгін... Текке қылған жоқсың.

Бұғыбай. Үйтіп мені күйдірме, Наурызбай... Олай болса, Ержанды сен апарып жарға жықтың...

Науан (ақырып). Не дейсің? Әй, әкеңнің... Сенсіз дүние тұл қалса да... (Тап беріп, сапысын суырып алады.)

Бұғыбай (шапшаң сапысын суырып алып, қарсы ұмтылып). Наурызбай, жетті... жетті енді!... Өлісіп-ақ көрейін, келші!.. (Өзгелерден Жоламан ғана жүгіреді, басқалар тұрып қалады. Жоламан екеуін ұстай алмайды.)

Жоламан. Уа, қой... қой... бұл не деген сұмдық?! (Бұл уақытта сапымен қағысып кеткенде екеуінің сапысы да орталарынан омырылып ұшып-ұшып кетеді. Наурызбай қырылдап тұншыққандай болып екпіндеп келіп, Бұғыбайды қос қолдап омырауынан ұстап алып жерге тымақша алып ұрып, кеудесіне тізерлеп отырып, қолы қалшылдап, қонышындағы пышағын суырып жатады.)

Науан. Алғышын жағамнан... бұл құлдың... басыңды кесіп алайын...

Бопай. Ұмтыл!.. Ойбай-ау, ұмтыл!.. Ұмтылсаңшы, түге! (Наурызбайдың пышақ ұстаған қолына жармаса түседі. Өзгелер жабылып, арашалап алады.)

Бұғыбай (тұрып). Уа, Бопай, мендік болсаң ұмтыл енді ханға!.. Бар да, көріп-білгеніңнің бәрін айт!.. Енді аянатын түк те қалған жоқ. Қырғыз да бір, Наурызбай да бір енді сені мен маған...

Науан (Бопайға тістеп). Арсыз байтал, балақтағы битті басыма шығардың ба?

Бопай. Қысқарт, Наурызбай, көзіңді оямын енді мен сенің.

Бұғыбай (бармағын шайнап). Әттең, елдің биі-ай, осыдан да дәме тіледің-ау сен. Сен адастырдың-ау мені де. (күйініп, қайнап) Бүйткенше Мұса, Мұса неге болмадым мен? Қайда барсам бұйырғаны қарашылық болса, орысқа-ақ қарашы болсам етті. Ел дегені өтірікке сеніп, сол қураған ескі тулаққа қайта отырып қаппыз ғой, қарақан қара басынан басқа ойы бар ма еді бұның. (Бопайға қарап, ойына басқа нәрсе түсіп.) Жар дегенде жалғыз Ержанның басына екі бірдей қастық істеп отырғаны мынау!.. Не күтемін, не күтемін мен мұнан. Жүгір, Бопай...

Науан (ұмтылып). Арам құл, не айтасың? (Өзгелер жібермейді. "Қой, тоқта, қой, қарағым" деген көп дауыстар.) Қазір мойныңды бұрап аламын. Бұғыбай, сені өлтірмесем әкемнен тумай кетейін.

Бопай. Не дейді... мынау, не дейді... Көрейін, көрейін, көрейін мен... (Жүгіріп кетеді. Бұл уақытта сахнадан Наурызбайды алып өзгелер кетеді. Бір жаққа Бұғыбай да кетеді.)

3- көрініс

Аздан соң хан мен Бопай шығады.

Кене (мұңды, қатты дауыс). Қайран Ержекем кетті ме?! Кетті ме Ержан... Ендігі кезек ханыңа да келер... Соған таман келе жатыр... (Басын шайқап, қыстығып күйініп.) Әттең... әттең, арманды жалғыз басым... оқ үстіне оқ тиген. (Үндемей ойға кеткендей.)

Бопай (аз аялдап ханға қарап, аяғында бекініп). Оқ үстіне оқ екені рас, Кенеке... Тағы бір сұмдық бар, соны айтқалы келдім сені осында... Іркіп келіп ем... Енді шыдар жәйім жоқ. Ержекемнің тұтқын болуына жазалы кісі – Наурызбай...

Кене. Наурызбай?! Атамашы құрып кеткірдің атын...

Бопай. Атаймын... атағанда қастығын айтамын. Наурызбай сол Ержекемнің баласы Қарашашпен қосылыпты, кеше ұстап алдым...

Кене (ақырып қатты). Не дейді? Қайда ол ит... (Айғайлап.) Әпкел қазір!..

Бопай. Наурызбайдың қылығынан қол да іріп-шіріп бітті. Бұғыбай да сенен кеткелі тұр. Біздің сорымыз түзден, жаудан емес, үйден шықты ғой, Кенеке. (Жылап жіберіп.) Қайтермін. Шыдай алмай айтып тұрмын.

Кене (айғайлап, Наурызбай кеткен жаққа таман). Қайда Наурызбай?.. Әпкел, әпкел мұнда, шапшаң...

4- көрініс

Наурызбайды ертіп Құдайменде, Жоламан, Ағыбай, Бұқарбай шығады.
Барлығы: "Алдияр!" дейді.

Кене (Наурызбайға). Рас па? Мына Бопайдың айтқан сөзі? Айт шыныңды! (Тепсініп қасына келеді.)

Науан (салқын қанды). Рас...

Кене. Шын айтамысың, жүзіқара... (Дірілдеп қалш-қалш етеді.)

Науан. Шын айтамын. Мен сорыңа біткен туысқаныңмын. Менен құтыл!..

Кене (қасындағыларға ақырып). Байла қолын, олай болса... (Өзгелер қозғалмайды.) Байла, мен бұйырамын. Неге тұрсындар?..

Науан (қасындағыларға). Байла... (Екі қолын артына белдікпен байлайды.)

Кене. Әпкел шылбырды, сал мойнына... (Өзгелері тағы іркіледі.) Әпкел!! Сал... Дүниенің тұтқасы осы ит пе еді? Неге тұрсың?.. (Өзгелер барып алып келіп, шылбырды мойнына салады.) Мініндер атқа қазір, Ағыбай, Бұқарбай... Сүйретіп өлтіріңдер... Осы арада... осы арада... Қазір... қазір... Көрсетпе енді менің көзіме... (Аз тым-тырыстан соң.) Кімге айттым? Не айттым?..

Құдайменде (ашулы, нық басып ілгері шығып). Шынымен-ақ, байлауың осы ма, Кенеке?..

Кене. Ашпа аузыңды. Тыңдамаймын сөзіңді...

Құдайменде (қатты). Тыңдайсың, ханым... Мен де тең төренің ұлымын. Өлтіртпеймін. (Кене тікірейіп қатты қарағанда.)

Науан. Жоқ. Өлтірсін, өлемін... Кенекем жарлығының екі болғанының керегі жоқ. Осылай өл десең осылай-ақ міз бақпай өлемін. Бірақ, жалғыз ғана датым бар.

Ағыбай. Тақсыр, хан, ең болмаса датын айтқыз, біз соны тілейміз.

Бұқарбай, Жоламан. Жолдас десең, қарашы десең – біз сұраймыз.

(Кене үндемейді.)

Науан. Ұлы майдан үстінде сенің ниетіңе қарсы боп белдесіп қарсылық қып тұрған жаудың бетінде тұрсың. Наурызбайды Кене өлтіріпті дегенге өз қолыңның сағы сынып, жаудың шоқтығы шыға ма деймін. Мен өлейін. Жалғыз-ақ қоя бер. Ана сырнай-кернейлетіп ат ойнатып тұрған жауыңның тап ортасына барып жұлқысып тұрып өлейін. Өлімге бұйырған жазаң-жаза, жалғыз-ақ қалай өлуді өз таңдауыма бер...

Құдайменде, Жоламан, Ағыбай. Бер осы тілегін. Бере гөр. Тақсыр. Мақұл ғой сөзі.

Кене (ойланып тұрып). Бердім. (Науанды өзгелер босатады.)

Науан (Кенеге). Жалғыз-ақ, осы арада, қазір аттанар жерде қазақ жиынына аз ғана сөзім бар. Ергені ерер, ермегені қалар. Соған ұлықсат бер.

Кене (теріс қарап тұрып, қайғылы). Бердім...

Науан. Алдияр... Ағыбай, Бұқарбай, барыңдар шапшаң, жиып әкел осы араға қолдың бәрің. Қазір келемін. (Жылдам басып шығып кетеді. Ағыбай, Бұқарбай екі жаққа шапшаң басып кетіп қалады. Кене жалғыз ойға кетіп, ашулы түспен отырып қалады. Бір бөлек Құдайменде отырады. Өзгелер шығып кетеді.)

5 - көрініс

Сахнаның сыртында Ағыбай, Бұқарбай, Жоламандардың "жүр, жүр бері" деген дауыстары. Осы кезде жау сырнайы қайтадан өктеп, үсті үстіне екіленіп шығады.

Ағыбай (дауыстап, сыртта). Уа, қазаққа қараған қол атаулы, бері кел. Жиыл-жиыл мұнда!

Бұқарбай. Уай, бері тарт... Тартыңдар бері... Сендерге айтылатын сөз бар.

Жоламан. Уай, тарамаңдар, тоқталатын шақ емес. Бері кел... Жүр мұнда... (Тағы да дауыстар.) Уа, мұнда, мұнда жүріңдер... Бері жүріңдер... Жүріңдер хан алдына.

Бұқарбай (сыртта). Қол-қолыңмен. Жігіңді бұзбай кел, түге... (Әскер сахнаның екі жағынан бөлек-бөлек кеп иін тіресіп тұрады. Хан қасына Бопай, Бұғыбай, Жоламан, Құдайменде келіп тұрады. Осылармен қатар Рүстем, Байұзақ, Сыпатай келіп шығады. Бұл уақытта жау сырнайы өктей береді. Жаңа дауысқа салғандай.)

Кене (Байұзаққа). Кешеден мына бір сырнай даусы жоқ еді... Жаңа шыға бастады... Бұнысы кім сиырша мәңіреген?

6-көрініс

Рүстем. Хан, кешеден бері қырғыздың шабағымен шарпысып жатыр едік, шаяны жаңа келді білем. Бұл сырт қырғызын жиып келген Орман (Сыпатайға.) Жүрегі шайлыға берсін.

Сыпатай (ақырын). Жақсы айттың, төре!.. (Сол кезде ақбоз атқа мінген, екіленіп бастырып Науан шығады. Басында құндыз бөркі бар. Сыртқы құндыз ішіктің оң жеңін беліне қыстырып алған. Қолында найза, мойнында мылтық, жанында қылыш. Бір жағында садақтың қорамсағы, жанында садақ бар. Келеді.)

Дауыстар: "Науан, Науан!.. Батыр Науан келеді".

Науан. Уай, қазақтың баласы! Кенекем бастаған игілікке етек-жеңінді түріп, қатын, бала, ел-жұртыңды тастап еріп шығып ең. Бұл жол қалың қазақтың қамын ойлап сынға шыққан жол еді. Өлмеймін, сау қайтамын деп шыққамыз жоқ. Осы игілік жолында өлсем арманым жоқ деп шығып ең. Еркек тоқты құрбандық емес пе едің? Иыққа шығарып қойғанымыз ба мына жауды. Көздеген өріске жетпей жығылып, жапырылып қалғанымыз ба? Енді қазақ бұдан соң бірігіп белге шығар ма? Біз қорғанып қорқып тоқтасақ, ел жағасы жығылып жасып сөніп кетпес пе? Ақ бата беріп аттандырып, сеніп шығарған серкесі біз емес пе ек? Өлім бе еді біздің іркілетін жеріміз. Абылай аспас асу деп тұр ананы! (Қылышын жалаңдатып суырып алып, нұсқап тұрып.) Неге содан аспай тұрмыз әлі күнге... Екіленіп ұмтылсақ аспайтұғын несі бар? Аса алмасақ, сол асуды мегзеп өлсекші... Шықтым мына мен иә өлімге, иә баққа. Өлсем өкінбей өлемін. Мынау ақбоз атқа қызыл қаным жарассын. Кенекем бастаған ақ жолдың айтқан тоқтысы болып өлемін... Ол арқар ұранды, төренің жолы! Ел болатының шын болса, елу жігіт артымнан ер... Иә бабам, Абылай аруағы, қайдасың? Қолда... қолдай көр! (Қылышын көтеріп, екіленіп басып, тарта береді.)

Нысанбай (айғайлап). Уай, жалғызым... Жалын жұтқан жалғызым. Сенен басқа ұл туды ма қазақтан?... Жар бола көр, иә құдай... (Жылап жібереді. Наурызбай шығуға жақындап, артына қарап тұрады.)

Ағыбай. Уай, тәуекел қыл да тас жұт, ажал келмей өлмек жоқ... Ердім міне мен Науанға... Шық еркекпін дегенің...

Бұқарбай. Мен неге қаламын? Мен де еремін.

Құдайменде. Бұл дүниеде екі өлмек жоқ, екі айналып келмек те жоқ. Қалғаным да өлгенім. Барып өлем онан да... Кеттім мен де... (Бұлардың бәрі қаруларын асынып қамданып жатады.)

Бірнеше дауыс (Екі жақтағы аз ғана батырлар дауысы.) Мен де ердім мен де... мен де.. Кеттім. Кеттік Науанның артынан... Соңында өлеміз. Науанның... Кеттік... Жүр... Жүр... баста...

Науан. Елу-ақ жігіт керек. Ер, олай болса, артымнан. (Тартып береді. Екі жақтағы қолдан жапырлап көп жұрт артынан шұбырады.)

Сол дауыстар. Иә, аруақ... иә, бақ... Жусат!.. Жусат! Енді! (Алысқа тасырлатып кетіп бара жатқан көп қолдың дауысы естіліп жатады.)

Жоламан. Жолдарың болсын... Елу емес, жүзден аса жігіт кетті. (Өзге мұнда қалған қол арттарынан қарап тұрады.)

Кене (аз үндемей отырып барып, қасындағы Жоламан, Байұзақ, Бұғыбайларға). Сорлы, менің ашуым мен қайратым екені рас еді.. Атаның жалаңаш намысын уыстап туған ұлы еді бұл. Ашуы мен қайратына ақылы тең болса, менің орным осынікі еді... Кезенген жаумен кескілесіп тұрып өлісуге шыдайтын ұл болмаса, сондай ұлды туғызып тұрған ел болмаса, қазақтың қай ісі өрге басар дейсің? Жолы болсын сорлының! Қараңдаршы!.. (Жоламан, Бұғыбай барып көзін салып қарап тұрады.)

Жоламан. Араласты, араласты барып...

Дауыстар. Тобымен барып араласты... Жау сырнайы басылып қалды... Жау тобы пашырай бастады...

(Бағанағы Дулат 1,2,3 жігіттер.)

Бірінші. Дулат ерген жоқ қой осы.

Екінші. Е, әлгі есерсоқ батырлары өздерінің.

Үшінші. Елуден артық емес ерген кісі. Соңғы тұяқ серпуі ғой.

Бірінші (қарап). Ой, ана жақ жапырыла бастады. Қырғыз қолы көп-ақ еді. Мыналарың тықсырып бара ма қалай, бұ несі?!

Екінші. Жан ашуы ғой. Бірінші. Қап, қап (басын шайқайды.) Екінші. Е, неге өкіндің?

Бірінші. Өкінбесі бар ма? Бағанағы кемпір жетті ғой сол сөзбен?

Екінші, Үшінші. Ойпырмау, ойбай-ай, рас соның өзінен болмаса игі еді.

Бірінші. Қырғыз көбі бізге сеніп дегенінен шыққаны боса қайттік, өтірікші боламыз ба? Хан үшін алдаған боп көрінсек масқара ғой! Уәдемен қайтарып жібердік.

Жоламан. Уа, сүйінші... сүйінші... Жау қашты... жау қашты.

Көп дауыс. Жау қашты, жау қашты!.. Иә, аруақ!.. Иә, аруақ!.. Иә, аруақ! (Қол екіленіп қозғалақтай бастайды. Кене жылдам басып сахнаның төріндегі тасқа шығып қарап алып, айналадағы қолға.)

Кене (айғайлай). Уа, өлімге, абиұрға да ортақ болған достарым! Ажалдан бұрын кісі өлетін болса, өлмес пе еді, аналар?.. Не тұрыс бар... Не аяну бар енді?.. Жол болғанның алды осы. (Қылышын суырып алып, басына көтеріп.) Жеңілді, қашты, міне қырғыз... Бет қаратпа тарт енді артымнан. Бастатқан елім, шыбын жаным сенің алдында шықсын. Көр міне, сенен аяп қалған түгім жоқ. (Бұл уақытта қол кернеп ілгері ентелейді.) Иә, бабам Абылай!.. (Түсе жөнеліп.) Абылай!.. Абылай!..

Қалың жұрт (жосылып шулап). Абылай!.. Абылай!.. Жау қашты... Жау қашты... (Сатыр-сұтыр жұрттың бәрі кетіп жатады. Жоламан, Бопайлар да кеткен. Сыпатай, Байұзақ қана қалады. Жұрт кетіп арылып қалғанда, Рүстем шығады.)

7-көрініс

Рүстем. Бұ не, бұ не болды, бұл?! Дулат қайда?.. Неге кетті... Қалған Дулат бар ма, жоқ па?

Сыпатай. Мына қария екеуімізден басқа бір Дулат та қалған жоқ.

Рүстем. Не дейді?.. Не айтады?.. Білдірмеп пе едіңдер... Не деймін қырғызға... Сыйына шейін әкеп төгіп қойды.

Байұзақ. Ой, саспандар... Саспа, төрем... Осымен бітіп, тынып тоқтап қалар деймісің. Өлім алдында тұяқ серіпкен сияқты бір жалғыз желік қой.

Рүстем. Желік болса, Наурызбай желіксін, Дулатқа не бар?..

Байұзақ. Е, шығарып салсын. Бір шабысқа ерсе, ерсін.

Сыпатай. Бірге де ергізбес едім... Көпшілікті хабарландыра алмай қалдым... Кәне, қай жерде әлгі қазынасы?.. Жүр, жүр, көрейік. (Бәрі аяңдап кетіп бара жатады. Осы уақытта қол кеткен жақтан Нысанбай шығады.)

8-көрініс

Нысанбай. Сүйінші... сүйінші... Ақ түйенің қарны жарылды... Ханымдар, ханымдар қайда? Қуантайын... Уа, ханымдар қайда (Алдынан жүгіре басып 4-5 қыз нөкері бар, Қарашаш шығады.)

9-көрініс

Қарашаш. Шын ба, шын ба, жаным... ағатай... Ал... ал.... Сүйіншіңді... Науан ба осыны істеген?..

Нысанбай. Қалқатайым... қуаныш, зор қуаныш... Қисайған жығаны түзеген Науанжан... Ақ беренім... Ақ жолдағы айшықты ала туым... Науаным...

Қарашаш. Уа, садағаң кетейін... жалғызым... жарығым... Науанжаным...

Нысанбай (асығып). Қарашығым... Қуан!.. Қуант!.. Науаннан басқа ер жоқ!.. Өл соның жолында... Уа, сүйінші!... сүйінші!... Қайда ханымдар (Қарсыдан катындардың қуаныш шуы естіледі.)

Қатындар дауысы. Уа, мұнда кел!.. мұнда кел!.. Ханымға айт... Ханымға айт... Шақырады!.. Сүйінші!.. сүйінші!.. (Сахнадағының бәрі де жүгіріп шулап.) Иә, бақ!.. Иә, аруақ!.. Науан... Науан... Науан... (Шығып кетеді.)

ШЫМЫЛДЫҚ

БЕСІНШІ ПЕРДЕ

Түн. Сахна ала көлеңке. Жерге ай сәулесі түсіп тұр. Аспанда жұлдыздар. Жартас арасы. Қырғыз қамап алған. ШЫМЫЛДЫҚ ашылғанда сахнаның төрінде үш кісі қаруларын жастанып ұйқыда жатады.

1- көрініс

Сахнаға бірінің артынан бірі тізіліп, жалтақтап қорқып келе жатқан үшеу шығады. Қашуға бет алғандар.

1-кісі. Бұ, көп Дулат қайда, түге?..

2-кісі. Қайтейін деп ең бар Дулатты? Топтанып қашушы мең...

3-кісі. Ертеден білдірмей... Бізді кім елеп-ескереді дейсің. Өлгі басшы болыстарымыз

ғой елден бұрын өздері бас сауғалады... (Бұлар шығып кетеді. Аздан соң тағы бір үшеу шығады.)

1-кісі. Өй, Сыпатай мен Байұзақ қайда екен? Осында ма, кетіп пе?

2-кісі. Олар бағана, елдің алдымен кетіпті.

1-кісі. Бас амандаған деген сол ғой.... Елмен бірге-ақ кетсейші.

3-кісі. Ермейтін немелерге Хан сайладым деп, елді еліктіріп ертіп, оны хан сайлап, өздері уәзір боп отырмақ қой. Енді көрдің бе, бұл жеңілтек болған соң

қырғыздан қараны соғып ап жатқандарын басшының! Ел құйрығын қарға шанышқан деген осы міні. (Кете береді.)

2-көрініс

Арт жақтарынан Ағыбай жылдам басып шығады. (Үшеу шығады).

1-кісі. Ой, бұл хандар неғып жатыр? Хан қайтеді.

2-кісі. Не ақыл бар онда? Қарашы қамын Хан жейді. Ханның қамын қарашы жеуші ме еді? Жүре береді.

1-кісі. Ой, есіттің бе сен... Енді байқасам, өзі Арқа қазағы да біріне-бірі елігіп ере шығыпты да, артынан тастап-тастап кеткен екен ғой. Ерген елдің бәрі де торығып шығып отырыпты ғой өзінен.

3-кісі. Ерген емес, ұқпайсың ғой, басында іс бастаған елдің өзі емес пе. Ол ел анау патшаға, ұлыққа қарсы шыққан екен ғой.

1-кісі. Ия, байғұс десеңші.

3-кісі. Мұны мыналар ортадан килігіп бастаймын деп, артынан өздері Хан боламыз деп былай бұрып әкетті. Оған келгенде Арқаның елі ермепті, ілеспей қала беріпті.

(Төртіншідегі топ Дулат 1—2-ші бір жақтан, 3—4-ші екінші жақтан шығып жалғасады.)

3-Дулат. Неге хабар бермеді. Бұ қырғыз тобы. Кетіп жатқан кісілеріміз қай-қай жерлерден өтер екен.

4-Дулат. Қараңғыда қақтығысып, бірін-бірі танымай босқа қан төгіп жүрмесе жарар еді.

1-Дулат. Әлі көп жұрт кеткен жоқ қой.

2-Дулат. Көпшілік бір-ақ жерде жиылып тұр. Қырғыздан хабар болса, тік көтеріле бір-ақ аттанады.

3-Дулат. Үйткенмен жалғыз-жарымдап кетіп жатқандар да бар ғой. Солар арандап қалмаса. (Кемпір шығады. Артынан тыс жақта 3-4 қырғыз келе жатады. Бастарына қызыл шыт тартқан. Үстері қырғыз әскерінше.)

Кемпір. Бері-бері шыға беріңдер. Бұлар жау емес, ел. Ал міні жылқы баласы кісінегенше, адам баласы сөйлескенше, араңа от тастап жүрген хан жоқ мұнда, сөйлесесіңдер түгі, бір бас, бір тас боп.

1-қырғыз. Көрінің сөзі шын ғой. Солай ма, солай емес пе?!

1-Дулат. Шын солай. Қырғыз түбі жатсынбаса, біз жаулықты тастайық. Адасыппыз. Енді құшағыңа құшағым.

1-қырғыз. Болды олай болса. Ал жылжып жүре бер ендеше бүркенбей-ақ. Біз жаңа Байұзақ, Рүстемді тұтқын қып алып ек. Жолшыбай Орман, Жантай сауға деп арашалап әкетті.

2-Дулат. Өзге Дулатты да сүйтіп бөгеп, қараңғыда қақтығысып қалмаса қырғыз-Дулат.

2-қырғыз. Жоқ біз әдейі белгі айтқалы келдік.

4-Дулат. Белгі не?

1-қырғыз. Қырғыз шерулеріне жақындағанда бөріктеріңді қамшының сабына ілгізіп өте беріңдер. Сол бейбіттіктің белгісі болсын.

1-Дулат. Мақұл. Жол қайсы?

1-қырғыз. Жол Майтөбенің күнгей жақ тұмсығы.

Дауыстар. Болды. (Барлық Дулат — қырғыз кете береді. Артта қырғыздар. Ол кезде арт жақтарынан Ағыбай жылдам басып шығады.)

Ағыбай. Токта... Елмісің, жаумысың. (Садағын кезеп қараңғыға атып жіберіп қалады.) Бұ не, жаным-ау, қырғыз-қазағы араласып кеткен бе немене, қарғыс тигірдің?!. Кімсің, атам (тағы да кезеніп атады) кімсің, атам иттің?!. (Сол уақытта тас арасынан кемпір шығады.)

Кемпір. Атсаң екеуін бірдей атасың. Қырғыз-қазақ табысқан. Сен кім ең? Әлде мына сұм ханның итаршысы ма ең!

Ағыбай. Не оттайсың? Кімсің сен өзің? Қаңғыған ит.

Кемпір. Рас айтасың, қаңғыған екенім рас, қаңғыдым, тентіредім балам үшін. Қаңғыртқан сендерсің. Енді мен дегеніме жетіп келем. (Науан шығады, тыңдайды.)

Кемпір. Атқан оқ, шапқан қылыш болған есерсоқ батырсың ғой. Қолы жетсе, дегені болса, сол күні осы Ханыңның өзі ояр әлі көзіңді. Ұйткенше сен де есің барда елің тап.

Ағыбай. Не оттайды мына қар? (Тап береді. Сол уақытта бұдан бұрын ағып кеп Наурызбай кемпірді бүріп алады.)

Науан. Не дедің? (Қырылдап.) Не дедің? Жауым ғой мынау менің!..

Ағыбай. Жаңа бір қырғыздар кетті ғой осы арадан. Соларды ертіп әкелген осы болса керек.

Кемпір. Әкелдім... Қыларымды қылдым... сен дұшпаным ең қу төре. Зарлатып ең баламды, құл қып әкетіп. Көрің қазылсын... Қуылды (Бұл уақытта Наурызбай бүктеп тізерлеп астына баса береді де, қылыш суырып жатады.)

Науан. Басыңды алайын ит! Тілін... тілін... бұның!

Ағыбай (қылышты ұстап). Қанын жүктеп не қыласың сол иттің, Науан. (Наурызбай болмай, қырылдап кемпірдің басын иіп тұрып бірдеңесін кесіп алады. Ол бұрылып кемпірді теуіп сахна сыртына итеріп тастайды. Кемпір сүйретіле басып кеп бұрымын алады.)

Кемпір. Баласы құл, анасы қорлық, тепкі көрген, бұрымы кесілген тұл (Кетеді.).

3 - көрініс

Аздан соң сахнаға Науан, Құдайменде, Ағыбай шығады.

Науан (Ағыбайға). Шынды айтшы осы, қырғыз қамап алды ғой өзі әбден. Мұндағы қол қалай? Қарасы азайып барады. Қашып жатыр ма, осы неғып барады?

Ағыбай. Шынды айтайын, Науанжан... қашып жатыр...

Құдайменде. Дулат түгел кетті дей ме, немене?..

Науан. Не дейді, шын ба?..

Ағыбай. Дулат түгіл өз қазағың да кетіп жатыр білем. Талай жанды көре алмай жүрмін.

Құдайменде (Науанға). Енді қайтеміз? Хан түстен бері қабағын қарыс жауып, сөзді қойды. Бірдеңе байлау жасап, өзіне барып ақылдасамыз ба, қайтеміз?

Ағыбай. Құр бос қамалып өлеміз бе енді?..

Науан. Ханда енді не ақыл қалды... Есеңгіретті ғой азғырынды араласты да... бұл ел. Адастырды ғой бұл елді. Мен білген Кенекем болса, енді өлімді тілеп отыр.. Өрісін тауысқан сорлы сүйтпегенде қайтушы еді?..

Ағыбай. Кене өрісін тауысқан болса, біздің қайда барып жайлауымыз жарасады? Қасықтай қанымыз қалғанша екеуіңнің қастарында тұрып қаламыз. Жігін жазбай жүрген аз ғана батыр бар. Соларға не айтасың? Мен міне соны есіткелі келдім.

Науан (Құдаймендеге сынағандай күлімсіреп). Бұл сөзге сен не айтасың?

Құдайменде. Қалғанымыз бес болайық, он болайық, хан қасына жиылып тұрып, солар не көрсе, соны көрейік деймін.

Науан. Дұрыс, міне, жарайды. Бәсе, өстіп бір жұбатыры, бір сүйінтері болмас па? Сор болғанда да қалың қара тұмандай айықпас сор бола ма екен. Бойымды өсіріп жібердің ғой, Құдайменде. Әдейі сынап айтып ем.

Құдайменде. Әй, тентек-ай, сынамас жерде сынайсың-ау!.. Сүйтсе Құдайменде неге бола қойсын. Қорқар болсам, мен өзім тіленіп келмес едім ғой. Арқадан сені қуып.

Науан. Мың-сан қол кетсе де, шын сенген достарым, сендер тастап кетпесең болады. Сендер тастамасандар, өлсем де сағым сынбай, жасымай, өкінбей өлемін. Өлмейтұғын кім бар? Беттеген жолдан жалтартып, бір ізіңді екі бастыратын болса, ол өмір адыра қалсын. Мен ырзамын сендерге. Кәрі қазақ аруағы ырза шығар. Ертең қаншамыз аман қалар екенбіз. Не өлерміз, не қалармыз. Соның алдында ырза қошымыз осы болсын да (Күліп.) Әдейі айтып тұрмын, соны ойлап.

Құдайменде. Айтқаның айтқан, неге күлесің?

Науан. Күлмей, тәйірі деген, жылаймын ба?.. Тіршілік деген арманыңа жетіп, жайлауың жарасқан күнде тәтті шығар. Әйтпесе, абиұр мен арымның садағасы кетсін...

Ағыбай. Науанжан, сөзіңе құлдық. Рас айтасың. Өлетін болсақ етімізден ет кесіп жатса былқ етпей, кірпік қақпай өлеміз, уәдеміз сол болсын.

Науан. Иә, осы біздің антымыз болсын.

Құдайменде. Болса-болсын. Болсын солай. (Аз тұрып.) Онан соң бір сөз бар, мен осы байлаумен Кенекеме барып ақылдасайық дегелі тұрмын. Өзі көнетін болса, қазір өлісуге шыдайтын ең ірікті жігітпен ханды ортаға алып, жүріп көрейік. Жарып шығам сол қырғыздың шебін.

Науан. Мен, қашты деген атты құптамаймын. Бірақ, хан білсін, түбінде хан білсін... Ақылдассаң ақылдасыңдар... (Науан қалады. Ағыбай, Құдайменде шығып кетеді. Науан тас үстінде қылышын ойнақшытып, ыңырысып бір мұңды сарынға салып әндетіп отырады. Аздан соң сахнаға Қарашашты бастап Құдайменде шығады.)

4 - көрініс

Құдайменде. Қарағым, анау отырған Науан. Қазір сендер жүресіңдер де, ол бұл жерде қалады. Қайта айналып көресің бе, жоқ па? Адыра қалсын өзге жұрттың сопылығы. Екеуің де қыршын жас едің. Бірақ көрген қызығыңның алды да, арты да осы бола ма қайтеді. Іштеріңде шерлерің кетпесін. Армандарыңнан шығып арыздасып қал... Бүгінгіні құдай да, аруақ та кешеді. Бар, қарағым. (Науан бұлар

келгеннен түрегеліп, ұмтылғалы тұрған, Құдайменде қайта бұрылып жүруге айналғанда.)

Науан. Уай, қайран ағам-ай, шыны кемел сен екенсің ғой. Қадіріңді білмей жүріппін ғой. Ердің ері сен екенсің ғой. Қайдан таптың бұл ақылды, қайдан ғана таптың. Бар жарамды жаздың ғой. (Қарашашқа.) Келші... жалғызым... жалғызым...

Құдайменде (кетіп бара жатып күліп). Уай, тентек, сен білмей жүрсің ғой ағаңның сырын.

(Шығып кетеді.)

5 – көрініс

Науан (Қарашашты келіп сүйіп). Жарығым... Менен алыстап, суынып кетті ме деп едім... Іздеп пе едің мені?

Қарашаш (өңі ағарған, қаралы киімі бар, жудеу). Іздеп едім... Ағамның күйігін баса ма деп едім... Баспады... Науанжан-ай, өле-өлгенше арманда қалып кетуге бола бастаған бір іс қой бұл. Осы дәурен мауқымызды басқызбай, мейіріңді қандырмай шолтаң етіп таусылатынын ойлаған сайын ішім жалындап жанғандай. Тірлігімде сән жоқ, құр сүлдерім ғана жүр...

Науан. Сәулешім, көрісеміз, көрісеміз тағы. Неге күдер үзесің?

Қарашаш. Ай, Науан-ай, әншейін жұбатқың келеді ғой. Онан да маған шыныңды айсаңшы...

Науан. Солай ма, қалқам. Шынды айтсам, көріспеспіз де... Солай шығар... (Аздан соң.) Бірақ, осы жалындап тұрған шағымда өлімге көңімім де келмейді. Өлде тіпті аман да шығармын...

Қарашаш. Бұл дәурен, тегінде, бізге бұйырылмаған дәурен екен. Бұл екеуімізге арымастай темір үйдің ішінде құлыпта жатқандай дәурен.

Науан. Сөйтсе де жеттік қой. Өлі де болса кім біледі? (Сахнадан шығуға екінші жаққа қарай құшақтасып аяндайды.)

Қарашаш. Кім білгеннің не керегі бар? Жол жүрген жорық үстіндегі ойланбай істеген бір іс қой... Бүгіннен соң аман қайтсаң да, мен саған жоқпын, Науан. Иілеміз, тоқтаймыз, бұрынғыша бауырың болам. Адастырып, бір іске бұрып әкеткен майдан үсті. Оны біліп қой.

Науан. Шынымен солай ма?! Бүгінгі-ақ түн бе? Қарашаш. Бүгін-ақ... (Үндеспей бір-біріне қарасып қалғаннан кейін құшақтасып жүріп кетеді.)

Қарашаш (әнмен).

Бақыл бол, ырзалық бер, Науаным.

Жолың боп, бағыңды ашсын бір құдайым!.

Көңілде арманы көп шермендемін.

Қазбалап одан ары не қылайын.

Науан (әнмен).

Қалқашым, мен садаға ақылыңнан,

Шекпесін жаның күйік жақыныңнан.

Күнім бол жаным мұндай болмас еді,

Көп жаман қажалады тақымымнан.

Екеуі қайыра айтады.

Науан сөзі:

Сонда да жау мерейін асырмаймын,

Пендеге кішірейіп бас ұрмаймын.

Қалқытып хан ордасын бір шырқаттым.

Арысқа аласұрдым, жасырмаймын.

Қарашаш сөзі:

Науан-ай, шын-ақ жолсыз болармыз ба,

Дегенге жетпей көктей солармыз ба.

Тұқымы асыл ханның біз емес пе,

Әлі де пісіп, шалқып толармыз ба.

Екінші дауыс Науан сөзі:

Сыбағам Хандық еді өз бесігім

Көптің мен тобын бастар серкесімін.

Не қылам, не қоямын ерік өзімде,

Сынайтын кім бар еді, еркесімін.

Қарашаш сөзі:

Болмаса да өренбіз деп өткеніме,

Оралмай ата бағы кеткені ме.

Ақ сұңқар тор ішіне шырмалды ма,

Қарашы қатарға жеткені ме.

(Екеуі де шығады.)

6 - көрініс

Сахнадан тағы 2—3 қашқын өтеді. Жалтақтап, көлеңкедей елбектеп бара жатады. Аздан соң арттарынан Ағыбай шығады.

Ағыбай. Жаңа бір-екеу осылай кетсе керек еді.. Қашып бара жатқан құрғырдың бірі сияқты... Кімдер екен бұл? Кешегі 12 мың қол, бүгін шілдің боғындай тозуы-ай... Кеше қара ордалы елдей болып, бүгін құйын қуған шөптей болып ұшуын қарашы... желп етпей жатып басылып, жігерді құм қылғанда, осылай құм қыласың да, сорлы қазақ. (Қарсыдан Бұғыбай шығады.)

7- көрініс

Бұғыбай (жақындап келіп). Бопайды көрдің бе? Қайда Бопай?

Ағыбай. Е, қолбасы, ертеңгі күнге ойланған сенің қамың сол ма?

Бұғыбай. Ойланған қамым сол... сол-ақ... Қамыңды жеймін деп қамыға-қамыға болғамын... Ендігіні сендерге бердім... Көрдң бе, Бопайды?

Ағыбай. Бопай жаңа сені іздеттіріп жүрген өзі де... Осы маңнан табылып қалар. (Кекетіп.) Бетің дұрыс. (Бопай шығады. Бұғыбай қарсы аяңдайды. Ағыбай Бұғыбай келген жаққа өтіп кетеді.)

8- көрініс

Бопай. Немене, жаным-ау! Не боп кетті! Не болып барады қолдарың? Кетіп жатыр дей ме, немене?

Бұғыбай. Иә, кетіп жатыр... Қырғыз болса, қамап алды... Қол болса, кетіп жатыр... Таң атқанша кім қалары белгісіз... Тозығы жеткен дүние! Енді осымен тарқайтын шығар бұл той... Мен өзіңді іздеп келдім.

Бопай. Мен құрғыр іздемесең де осындамын ғой... Мен қайда қашар дейсің... Мына қайғыны айтсаңшы... Шынымен-ақ Кенекемнің жолы болмай, жығылғаны ма... жеңілгеніміз бе?

Бұғыбай (келіп құшақтап, қасына алып отырып). Бопайжан-ай, қайсы бірін уайым қылып, қашанғы жүдей береміз... Тасташы соны... Ойламау керек.

Бопай (таңданып). О не деген сөз? Сен қолбасылығыңды ұмытып кеткенбісің?.. Қысылған жерде ақыл табудың орнына, ойламау керек дегенің не дегенің?

Бұғыбай. Ойлағанмен енді түк таппайсың, мен сені алып кеткелі келдім. Ермеймін десең — қоштасып кеткелі...

Бопай (сөзін бітіртпей). Не айтып отырсың өзің, Кенекем қайтеді?

Бұғыбай. Бірдеңе қылып шығып көрер. Қасында батырлар бар ғой.

Бопай. Қашқанды тоқтатады десе, бұл қай сөзің өзіңнің?

Бұғыбай. Қашқанды ниет қылып алған ел тоқтатқанмен бола ма? Қайсы бірін тоқтатайын. Бұл — қажыған қол. Ештеңе ем болмайды бәрібір.

Бопай. Кетіп жатқан кім? Кімдер өздері! Дулат тұтас кетті ме?

Бұғыбай. Тұтас кетті.

Бопай. Соның бәрі бірдей-ақ қажып қалды ма жарым жолға жетпестен.

Бұғыбай. Басшылары алып кетті.

Бопай. Не дейді! Оны сен қайдан білдің?

Бұғыбай. Мен ерте күннен білгем, шынды айтсам: мен де қажыған кісімін.

Бопай. Бұғыбай, сен мені адастырма, не боп кеткен өзіңе... Сен бұрынғы Бұғыбай емессің ғой өзің, айтшы барыңды?

Бұғыбай. Мен осы келгенде, мендік екенің шын болса, сені алып кеткелі келдім.

Бопай. Мені әкетуден бұрын әуелі мына сөзіңнің жөнін ұқтыршы... Қолдың кететінін ертеден білсең, неге іркіп жүрдің? Неге айтпайсың барыңды?

Бұғыбай. Дулат арасына сөз кіргелі екі күн болды. Барымды айтсам, сол суық сөздің басталуына өзім де себепші болдым... Аздым мен де... Аздырды Наурызбай...

Бопай (қасынан атып тұрып, ашулы). Не оттап отырсың өзің? Еркек екен десем, құл екенің рас екен ғой.

Бұғыбай (ашулы, түрегеліп). Бопа-а-й! Бопай! Бұ не сөз?..

Бопай. Битке өкпелеп тоныңды отқа салып, Наурызбайды сылтау қып Кенекемді жарға жықпақшы екенсің ғой... Барлық ойлаған ой, беттеген адал ниетті былғапсың ғой. Құл демей сені не дейін...

Бұғыбай. Мен құл болсам, сен күңсің... Сен менің қатынымсың...

Бопай. Садаға кет, менен сен. Арам болармын енді саған мен...

Бұғыбай. Байқап сөйле, Бопай! Өкінесің... Менен қалсаң, кеш болады...

Бопай. Өліп қалсам да енді саған ермеймін. (Ашуланып.) Қорлығын-ай бұл тұқымың құрғыр құлдың. Намыстан, ардан кешіп қасындағы жар деген жалғызын тастап, бас амандап қашпақ, садаға кеткір. Өлдекандай көріп, сұңқар екен деп жүрсем, жемтік басындағы қарға екенсің ғой... Науан істеп жүрген жақсылық пен сол тапқан абиұрды былғап, шайқап жүрген арам тамақ екенсің ғой. Сөйтіп тұрған сен итке еріп, ағамды, арымды садаға қылып, артыңа мінгесіп қашып кетсем керек қой мен... Тапқан екенсің өзіндей арсыз, жігерсіз жанды... Жоқ... ішімді жайлап жүрген қуарған мерез... Бопайды олай десең адасқаның... жоғал қазір жаның барында...

Бұғыбай (саспай, кекетіп). Жігер, намыс деп, хан деп, бек деп мен білмейтін қай сырың бар? Неменесіне дардаңдайсың?

Бопай. Қысқарт, тарт енді тіліңді...

Бұғыбай. Мен хан қылсам, хан шығарсың... Мен тастаған күні қарашыдан қадірсіз боларсың. Ит жемі боп өлерсің. Менен жасырын қай түкпірің бар еді. (Сылқ-сылқ күледі.)

Бопай. Қырық кессе де, жыланның кесірткелік әлі бар. Түкпірім бар. Тіліңді тартпасаң, көрсетермін енді...

Бұғыбай (кетуге бұрылып, әлі де күліп). Өзім жайлаған байтал, өректімесеңші... (Кетіп бара жатады.)

Бопай. Қысқартпадың ба, асқақ құл, өкінерсің!

Бұғыбай (кетіп бара жатып). Өкінбеспін. Кеттім мен енді. Қала бер.

Бопай (садағын ыңғайлап алып). Шын өкінбеймісің?

Бұғыбай (сахнадан шығып кетеді). Шын... міне шыны көрсең, кеттім міне...

Бопай. Ал, олай болса. (Атып жібереді.)

Бұғыбай (арқасынан қадалған оқпенен сахна сыртында біраз өлімші дауыспен: "А, а, а, һа..." деп барып, сахнаның шетіне шыға бере етбетінен құлап түседі).

9 - көрініс

Аздан соң Кене шығады, жалғыз. Бұғыбайды көрмей, тұнжырап, қайғылы күрсініп, тас үстінде отырады. Біраздан соң Жоламан шығады.

Кене (басын көтеріп). Жоламанбысың?

Жоламан. Иә, тақсыр...

Кене. Бала-шаға жүріп кетті ме? Жүргіздіңдер ме?

Жоламан. Тақсыр, әлі жүрген жоқ... Бірақ, қазір жүргелі дайын тұр. Жалғыз-ақ, ханымдар сізге келіп көрісіп, амандасып кетсек деп лұқсат сұрайды.

Кене (саспай). Жоқ... жоқ... көріспей-ақ қойсын... Көрісетін не сиық бар? Құдай қосқан уақытта көрісерміз. Тапсырдым бір құдайға бәрін де... Жүрсін енді тоқталмай.

Жоламан (үндемей тұрады да). Солай дейін бе, тақсыр, енді? Келмесін дедіңіз ғой?

Кене. Айттым ғой. Бар енді...

Жоламан. Құп, тақсыр. (Кетіп бара жатады.)

Кене. Әй, өзгелерді қой. Сыдықты алып келші, маңдайынан бір сүйіп қалайын. (Жоламан шығып кетеді. Кене үндемей отырып барып.) Бойы өсіп, бұғанасы қатпай жас қалып барады... Атаның не қасіретпен өткенін ұғатын, түсінетін кезі емес... Болмаса, менің нәсілімде бір шағым қу қалса, осында бола ма деуші едім. (Жоламан жетектеп 5-6 жасар Сыдықты алып шығады. Сыдық Кенені танысымен жүгіріп келіп құшақтамақ болады. Кене алдымен құшақтап көтеріп алады. Бала мойнынан құшақтап, жабыса береді.)

Сыдық. Аға, жүр... Бізбен бірге жүр... Сені тастамаймыз...

Кене. Тастамайсың, қарағым... білемін.. Мен де барамын арттарыңнан, ұлғайып азамат бол. Ешнәрседен қорықпа, қорғанба! Артыңа үлгі қалдыратын адам бол... Еліңнің ері бол. (Маңдайынан иіскеп.) Ата жолын қуарсың, жалғыз үміт қылған балапаным ең... Ақтарсың... Бірақ, заманың әлдеқалай болар. Кім білер. (Бала жабысып қайта құшақтайды. Кене Жоламанға бергісі келеді.)

Сыдық. Кетпейміз... аға... жүр... жүр... қалма...

Кене (Жоламанға беріп). Қарағым, бар... бар... Апаңа сәлем айт. Құдайға тапсырдым. (Бала жылайды.) Бар, алып бар... Жолдары болсын. Бетінен

жарылғасын. (Жоламан Сыдықпен шығып кетеді. Кене күрсініп, ойланып, әрлі-берлі жүріп кеп аяғында Бұғыбайдың өлігін көреді.)

10-көрініс

Кене (жалғыз, Бұғыбайға бір рет үңіліп қарап танып, қайта бұрылып салқын). Бұғыбай ғой! Бұндағы қол ішіндегі алалық та жетер өрісіне жеткен екен... Жасырғансыпты менен... Мәлім... мәлім еді... (Тасқа отырып ойланады. Қасына Жоламан келіп төменірек отырады.) Жерім таусылды. Өріс тарылып болды ма деймін... Нем қалды?.. Енді сенер кім қалды?.. Қазақ желігі басылып бітті. Сөнді. Аз ғана ұшықтаумен-ақ басында желп еткен жігер қайта құлады. (Біраз отырып) Кім ұқты? Кім қажымай еруге шыдады? Мені қара қайрат алған жоқ. Кескілесіп қарсыласқан жауым да емес... Сырттың күші жығатын болса, әлдеқашан жықпас па еді? Бәрі де ала алған жоқ. Мені іштегі дерт жығып отыр... Менің жауым... мұршам жетпеген жалғыз жауым — ел аузының алалығы. Менің күйігім де, ажалым да содан. Сенген елім жықты. Қас болғандықтан жыққан жоқ. Ерген болып еді. Бірінші елдік қылып көрмеген көр балалықтан, көзсіздігінен жықты. Елдің елдік дегені орданың ұранынан аспайды екен. Мен соны айырмай адасыппын. Менің ойымда жүрген бағытымды ойламайды екен. Осы түйінге келіп шатастым мен. Ел мені осыған қамап жықты. Бір мені жыққан ел өзі қоса жығылғанын ұға ма екен, ойлар ма екен!.. Өңшең азғын арам бездер! Солар ала қылды, солар адастырды елді де... Менің күйігім де, ажалым да солардан... Бірақ, мені жыққан сол жауыздар жұртты қоса жыққанын ұға ма екен? Ойлар ма екен? Алатаудың бауырында Кенесары жығылса, сыналатын өткелде қазақ елі бірге жығылды. Түсінер ме соны? Өкінер ме? Менің жығылғаным арман емес. Ел болар ма екен, елімнің шу дегенге жарамаған арман менің қайғым. Жалғыз-ақ, ел болар ма деген елімнің көші қайда қалды? Қайда қалды, қайран елім, не боп қалдың? (Аз отырып.) Мен сүйінер ел ішінің қайғысы ол жеңгізбейтін дерт болды. Армандамын, соған өлім жетпегендігіне армандамын. (Аз отырып.) Бәрі бір мен сүйінер өмір, мен жұбанар үміт қалған жоқ. Бұдан арғыны көргенше, алланың ақ бұйрықты ажалы келсін. Содан басқа тілегім жоқ. (Басын төмен салып шөккендей, үн шығармай маңдайына қылышын таянып отырып қалады.)

Жоламан. (Ақырын тұрып барып Бұғыбайды көріп, өзі-өзіне). Бұнысы несі? Мынаған не болған? (Ойланып шығып кетеді.)

11-көрініс

Соның артында жау сырнайы екіленіп шығады. Таң ағарып атып келе жатады.

Кене (Қалғып кетеді. Жалғыз. Біраздан соң үсті-басы түгелімен аққа оралған, ақыретке оралған сияқты әруақ шығады. Ай сәулесі оның үстіне түсіп тұрады. Сахнаның түкпірінен жүріп келмейді, жығылып сырғанатып әкелгендей болады).

Әруақ. Балам, мен атаң Абылай, сенің айыбың аз ғана... өкінбе, күйме, сен елің үшін аянған жоқсың. Кінәлі заманың, сенің дәрменің жеткен жоқ. Піспеген екен, азаматы есейген жоқ, намыс-жігер өсіп болған жоқ. Әлі талай-талай жылдар, қилы-қилы күндер өтеді. Оған шекті талай сен сияқты ерлер келіп күйіп-күйіп жылап өтер. Сен соның бірі болсаң да, арман қылар орның жоқ. Ұрысың бітті, өз ісінді істедің. Енді қайтарсың, қайт өзіме, балам! Жасыма, жібімей, іштегі жалын, сырттағы ызғарыңмен қайт... Тіршіліктен түйілген қабағыңмен кет, кел өзіме!.. (Жоқ болады.)

12-көрініс

Кене (оянып, жалғыз). Алдияр! Әруағыңнан айналайын, адастым ба деп едім, күдік қылып ем. Әлі де болса бағытымнан адасқан жоқ екем ғой. Қалың қазаққа қадірлі, қасиетті бабам... (Жау сырнайы жақындап шатырлаған ұрыстар естіледі. Жоламан келіп шығады.)

Жоламан. Тақсыр-ай, жау қысып кетті ғой... Қашпадың ғой тым құрыса...

Кене. Оны ойлап күймей-ақ қой... Бала-шаға аман кетті ме? Өтті ме қамаудан?

Жоламан. Алдияр, аман өтті... Жаңа Ағыбай, Бұқарбай аман өткізіп қайтып келді.

Кене. Дұрыс ендеше, арман жоқ... ұрысып жатқандар кім? (Көзін салады).

Жоламан (о да қарап, шарт-шұрт ұрыс). Ұрысып жатқандар Науан бастаған өзіне қараған аз ғана батырлар. Сізді алатын болса қырғыз біздің өлігімізден аттап келіп алсын. Қасықтай қанымыз қалғанша қырылып өлеміз деп жатыр. Сізді оятпа деп тапсырып еді, мен күзетте тұрмын.

Кене. Күзетті не? (Қарап тұрып) Күзетпеді не? Енді бәрі бір біткен шығар.

Жоламан (қарап тұрып). Ай, есіл Науан-ай!.. Қарағым-ай.. Жарығым-ай.. Жаңа бір-екі батырын сайып түсіріп еді, енді міне... тағы екі-үшеуін түсірді... Әне... әне... тағы бірін құлатты. Өзгелері де жан салып жатыр-ау... Ойпыр-ай... ойпыр-ай... Ойбай, құдай... қаптап кетті ғой. Селдей басып кетті ғой. (Кене үндемей қарап тұрады.) Тақсыр... тақсыр!.. Енді міне, бітті ғой үміт... Қош, жарықтығым... қош – ....Қара түнде шамдай жанған жарық жұлдызым.

Кене (ақырып). Көрсетпе босағанды енді... Өлсең үн шығармай ол. (Сахнаға екі жақтан қаптап бастарын қызылмен таңған, қару-жарақты қырғыз батырлары шығады. Айнала қамап үрпийсіп тұрып алады. Бастығы Кәрібоз.)

13 - көрініс

Кәрібоз. Бар батырың тұтқын болды... Кенесары. Ханның қарамен жағаласқаны жараспас. Өзің де тұтқынсың енді, қолыңдағы қаруыңды бер.

Кене. Ал келіп. Апарып берушімем. (Екі қырғыз жетіп келгенде, Кене екі жағынан салып-салып жіберіп, құлатып- құлатып тастайды. Бірақ, сол уақытта өзгелер қаптап келіп ұстап, қаруын алады.)

Дауыстар. Байла қолын... Не қылмап еді... Кәдір білушімеді.

Кәрібоз. Уай, тоқта, тоқтат, байлама... Қаруын алдыңдар ғой. Бос алып жүр. Жетеді со да!.. Жүр енді... Тарт. (Бәрі жүріп кетеді. Жоламанды да ұстап алған, оны да алып кетеді.)

ШЫМЫЛДЫҚ

АЛТЫНШЫ ПЕРДЕ

1-көрініс

Қырғыз іші. Жантай манаптың ордасы. Сәнді-салтанатты, қызыл-жасылды, ескілікті, келісті. Шымылдық ашылғанда Жантай ордасы. Артынан Қалығұл кіреді.

Жантай (үндемей отырып Қалығұл кірген соң). Немене? Жанқараш келді ме? Жоқ па? Орман да келмей, о да келмей, неғып кешігіп жатыр?..

Қалығұл. Әлі екеуі де келген жоқ. Бірақ келеді ғой. Тегі Дулаттан түскен кейбір тұтқындарды жөнелтіп жатса керек.

Жантай. Е, Дулаттан кешегі Аққойлы баладан басқа түскені тағы бар екен.

Қалығұл. Бар екен ғой. Бар болғанда оның шортаны ілініпті. Байұзақ датқаны ұстап алыпты ғой. Сол күні біздің кісілер.

Жантай (күліп). Не дейік. Бұл ерте кетпеген бе екен?

Қалығұл. Ерте кеткен, соң кеткенін білмеймін. Байұзақ екенін қай қырғыз білмейді. Бөлекбайлардың бірі ұстап алып, Орман аулына алып келген екен қашып бара жатқанда.

Жантай. Е, бұлай болса, оны үлкен сыймен жөнелту керек қой. Не беріпті.

Қалығұл. Мол сый беремін деген екен, Кенесарылар бұлай болып жатқанда қазақ ортасына қандай біраз айтып алып барамын, көп сый беремін деп әуреленбендер алғашқыда депті.

Жантай. Сонымен қойып па? Олай десе де қисынын тауып беру қиын ба еді?

Қалығұл. Орекең де өзіңізше ойласа керек. Тіпті болмаса былай болсын деп, бір бәйгелі ат басы таққан тоғыз жақсы беріп қайырыпты.

Жантай. Ой, бұл да сый емес қой. Дулатпен табысамын деп отырған соң мал-дүниені бүкпелемей-ақ қойса етті.

Қалығұл (аз үндемей отырып). Олай болғанда мына өзімізге тұтқын болып отырған баланы қалай аттандырамыз?

Жантай. Бұл өзі Аққойлы ішінде Бөйтік баласы екен. Бұл күнгі Дулаттың ішінде мал мен басы сай болған сүбе жері. Мен мұны әлдекімше қайтарғым келмейді. Әр нені ойлап отырмын.

Қалығұл. Өзі бір болпаш, маңғаз, ханзада сияқты бала көрінеді. Кигенінің асылы-ай өзінің. Ат-сайманынан басқа іші-тысы құндыз бөркі бар. Алты кемер белдігі бар. Тұтас құндыздан істеген ішігі бар екен деп жұрттың бәрі таңырқап жүр соны.

Жантай. "Сөздің түбін шын бекітеді, даудың түбін қыз бекітеді", деп Аққойлымен құда болғым келіп отыр. Бұл баланы жүз түйесімен ұзаттырамын.

Қалығұл. Қырғыз-Дулат ежелгі көрші, дос ел еді. Әуелі қыз алысқаны бұл емес, істесеңіз істеңіз солай. Қайырлы болсын. Ал мына өзге Арқаға қарағаннан тұтқын болғандарын қайтеміз. Ішінде батыры бар, төресі бар. Кенесары, Наурызбайдың өзі бір бөлек болғанмен, бұлар соның жолдасы. Басшыларына істейтінді бұларға да істейміз бе, жоқ олардың жөні бір басқа бола ма?

Жантай. Бұлар жайын кеңесерміз. Әйтсе де жеңілді, жығылды ғой. Кінәлі болса Кенесары, Наурызбай кінәлі. Абылай мен Кенесары қазақ-қырғыз арасын ушықтырса да, қосшының бәріне бірдей басшыға істегенді істеген лайық болмас. Біраз уақыт тұтқын қылып, Кенесары, Наурызбай жайын анықтай шешкен соң, олардың бәріне де астына ат беріп, қайырған мақұл шығар деймін. (Жанқараш келеді. Қасында бір жолдасы бар. Амандасады.)

2 - көрініс

Жанқараш. Орман әлі келмеді ме?

Жантай. Келген жоқ... Бірақ келер жақында.

Жанқараш. Бұл ой әр кісімен отырып, басшылар болып қана кеңесетін ой ғой. Әр жақтан ағылып кеп жатқан кісі көп көрінеді. Тұтқындарды көрем деп жүргендері де бар шығар. Өйткенмен осында да келіп қалар. Тегінде көп кернесе сөз бітпейді. Өзгелердің бұл үйге кірмегені мақұл болар.

Жантай. Оның рас. Қалығұл, сен шығып соны жайлап айтып кел. (Жанқараштың жолдасы шығып кетеді. Қалығұл кетіп бара жатқанда.) Уай, Қалығұл, бері мойныңды бұршы.

Қалығұл (қайта айналып келіп). Не айтасыз, не бұйырасыз?

Жанқараш (Жантайға қарап). Жол бойы кездескен ауыл, ауылдың бәрінде де дауыс айтып жылап бір-біріне шұбырып үбе жиып жүрген қатындарды көрдім. Сұрастырып едім, осы қырғында байлары, балалары өлген қатындар дейді. Саны 300 қаралы болса керек. Әр нәрсе айтады дейді. Өздері осылай беттеп келе жатыр білем. Біз кеңесеміз деп жүргенде олар көзсіз сел емес пе, өз білгенін істеп тастап жүрмесе.

Жантай (Қалығұлға). Тұр олай болса қазір атқа мінгіз, осы ауылдың естияр жігіттерін (аз тоқтайды.)

Қалығұл. Ия, оларға не тапсырайық?

Жантай. Барып айт. Мына біз айтты де. Қатындар мұнда келмесін. Қазақпен соғысқан қатын емес, Қырғыздың ер азаматы. Оны бастап ұрыстырған біз. Жауды жыққан бізбіз, белдескен жерде бекем ұрып жығуға жарасақ, енді қалың ел үшін де, сол қатындар үшін де кінәліні жазалауға жараймыз. Келмесін... қайтсын... тарасын деңіз.

Қалығұл. Құп... айтқызайын... жіберейін. (Шығып кетеді.)

3-көрініс

Жантай. Уа, Орман қайда, Кәрібоз қайда? Неғып жүр бұлар? Тегінде елдің алдын ал. Бір байлау жасамаса, кеш болып қалар деймін.

Жанқараш. Оның рас, соғыс бітті дегенді қара жұрт түсіне ме? Әлі соғысып жүр екенбіз дегенге осы көпшіліктің ажары қаралы болып қанына қарайғандар да жоқ емес. (Кәрібоз, Орман кіреді. Өзгелері тыста дауыстап қалады. Келгендер амандасады.)

4-көрініс

Жантай. Біз сендерді тосып отырмыз. Үш күннен бері тұтқын болып Кенесары, Наурызбайың жатыр. Байлауыңды тез жаса деп, дегбір қағып асықтырып ашыңды болған ел жүр. Енді бүркеуге болмайды. Осы арада шешу керек. Ойланбай жүрген жоқсың. Әр қайсың да ойланып жүрсің, не дейсіңдер кәнекей!..

Орман. Бәсе... Не дейсіңдер, айтыңдар?! Елдің үркіп жүргені рас. Бұл елде әйтеуір бір жолғы айқайға береке көрсеткендей басын біріктірген болса да, түбінде сыры мәлім. Білесіңдер ретке бағынып, айтқанды істеп, үнемі бастап, үнемі қостап көрген жоқ. Кейде олай болса, кейде бұлай (аз отырып), қазақ мойнына түскен орыс патшасының құрығы бізге де созылып келе жатыр. Қырғызға жау істемейтін істі істесе де, алысқа қанат жайып ұзақ ұрыстан дәме қылған жайы тағы бар еді. Сол жағына келгенде біздің тілегіміз де сол тілек еді, бірақ ол ыңғайын көргендейміз. Олай болса, әлгі елге бейімдеп шешеміз бе? Жоқ, қисыны мен лайығына қараймыз ба? (Аз тым-тырыс.)

Жанқараш. Ел нысанасы, бергі жерден аспайтыны рас. Ол бүгінде кекті ғана біледі. Алысқан қазағына қырғызын қосып қапсыра құшақтағалы келе жатқан мол қайраттың барын ойламайды, түсінбейді. Бірақ сүйтсе де дәл ол осы күнде біздің айналаның бәрін ойлап келіп байлаған байлауымыз болса, соған тұтас қарсыласа қояр ма екен. Менің сондай да дәмем бар.

Кәрібоз. Ай, білмеймін, ол шырғаға бүгінгі күйінде болып тұрған ел көнер ме екен! Ең болмаса жарым-жартылап қарқынын бастырмаса, артығын сонан ұғындырмаса құлағына сөз қонбай ма деймін?

Жантай (Кәрібозға). Олай болғанда, не істеу керек.

Кәрібоз. Олай болғанда, осы елдің шын ашулы болып жүрген кісісі Наурызбай. Тынайға қылғанын немен болса да ұмыттыра алмаймыз.

Жанқараш (кейіп кетіп). Иә, ері ер-ақ. Ерлігі үшін қимаймын сорлыны. Бағытын түзеп жау бетіне салып қойсаң, артын сүйіндіріп отыратын-ақ қайраты бар. Ия, айта бер.

Кәрібоз. Бірақ ер болғанмен, орайын білмей адасып кеткен ісі көп, өрескелі көп, қырғызды дос қыламын деп сөйлеп жүрсе де, ұйытқыған жауы қылып алды. Байқауымша, оның сол мінезіне Кенесары да разы емес. Өкінулі сияқты еді.

Орман. Солай болса керек. Байұзақ та соны айтады.

Кәрібоз. Ер дегенмен жалғыз ерлік пе екен, ел бастайтын, дос жиятын жақсы басшының міні. Бүгін сол өз қылығы үшін өзі жаза тартуы керек. Кенесарының ниеті - біздің де ниет. Оны орысқа, ұлы жауына тілеу қосып беттетейік. Сыйсыяпатпен қайырайық. Ал Наурызбайды елдің қолына берейік, ел оны да аяр, қимас, осылай қылса не етер деймін.

Жантай. Бұл ақылың болмайды, Кәрібоз! Ең әуелі Наурызбайды ел қимайды дегенді қой. Бассыз ел бүгінгі өз бойындағы жарасы біткен жоқ. Соның ашуымен өлтіріп жібереді. Сонан соң Кенесарыға разы қошың бола ма? Аяғаны екен деп ойлауға бола ма? Одан ары ұлы жұмысқа тілек қосам деген тіпті болмайтын іс (аз отырып) бұны не елге ересің деп кетті. Кенесары мен Наурызбай отырған үйді іздеп жүр. Болар емес, қайтеміз.

Орман (ақырып). Тый... тоқтат... Мінгіз жігіттерді атқа. Мұндағы сөз байланған жоқ.

Жантай. Бұл не қылған бассыздық! Бар тоқтатыңдар (Тағы қол шығады бірге. Бұған қарсы бір жігіт кіреді.)

5-көрініс

Жігіт. Кенесары сіздердің не бәріңізбен, не біріңізбен болса да сөйлесем дейді. Не айтасыздар?

Кәрібоз. Сөйлессе, сөйлескен теріс болмас па еді, қайтер еді.

Жантай. Жанқараш екеуің барып сөйлесіңдер. Өздері не айтпақ, не іздейді екен (Тағы қол кіреді.)

6-көрініс

Қалығұл. Ойбай... бәле жалғыз қатындарда емес екен. Тынай мен Бөлекбай дейді. Қаптаған қол. Осы өлкенің бәрін басып алды. Кек аламыз, өлтіреміз деп келеді дейді.

Орман (өкінгендей күйінішті дауыспен). Бәсе, бұ да іші құрт, қырғыз ішіне ала алмаймын. Өз басыма елдің наразылығын қалдырма деп екеуін де ел қолына бересің.

Жанқараш. Жоқ, осы елдің өзі келіп, ырыққа көнбеген бетімен зорлықпен алып кетпесе, біз ырзалықпен көндіре алмаймыз, кеңесімізбен бере алмаймыз.

Жантай. Олай болса, қайтарарсың, екеуін де қайтарарсың... Қайтарғанда бітісіп, тынысып, достасып қайтарарсың. Егер осылай байлассақ менің ойыма келетін тағы бір жұмыс қазақ елі, қалың жұрты әлі де баяғыша досым, туысқаным, оның үстіне ұрыс жаулығы екеуін бұрынғыдан да қойындастырып, қолтықтастыратын күн туады. Сондықтан Кенесарының бір жолғы адасқанын ұлы мақсат үшін кешірген болып қайтарсақ, ондағы айтатыным екеуін де қалың айттырып беріп ырғап-жырғап табысып жөнелтеміз. Баяғы ескі қырғыз жолы осы. Ежелден егер болып жауласса да, қолға түскен Ханға істейтін ескі мұрасы осы болатын (Тыстан тағы қол жүгіріп кіреді.)

7-көрініс

Қалығұл. Ойбай, қаралы қатындар айтқан сөзге тоқтамай, кернеп жайлаған. Көрбала соқыр ел емес пе? Елдікті не қылып ұқсын, жалған намыскерлер шығып желіктіріп алған ғой.

Жанқараш. Айқай!.. Өкініші кетпейтін іс істемесе игі еді. Жау деп қуанып жүргені түптің түбінде елдің елі екенін қайдан ұқсын. Ақылы көзінде тұрған шолақ жұрт.

Кәрібоз. Қамап алса, енді өстіп отырамыз ба? Барамыз ба Кенесарыға, жоқ па?

Жанқараш. Барғаныңнан енді не шығады.

Орман. Барғаныңнан енді ештеңе шықпайды. Енді оны қой. Жалғыз-ақ осы үй сорлының қара шаңырағы ғой. Мына бастатып отырған манап ордасы ғой. Осы үйге сонша өкім қыла қоймас. Кенесары мен Наурызбайды осында алып келіндер. Қалығұл, сен қасында бол. Өзгеміз тысқа шығып, сөз ұғарлық кісісімен сөйлесіп көрейікші (өзгелерге қарап.) Осы қалай болар екен?

Жантай. Осыдан басқа не қалды енді? (Қалығұл мен жігітіне) Бар сен де, осында алып келіңдер.

Жанқараш. Бірдеме қып ем болса осы болар. Бұдан басқа айла жоқ.

Кәрібоз. Е, олай болса шығайық. (Бәрі де тұруға ыңғайланады.) Көнсе ел көнді, онда тоқтатып алып ылайықты байлау жасармыз. Көнбес не айла бар?! Біз шешкенді ел қолы билеп өзі шешкен болат та. Қара қайрат жеңгенінде не дәрмен бар. (Бұлар кетіп бара жатқанда алдынан бір жігіт кіріп есікте.)

8-көрініс

Жантай. Е, не болып жатыр? Не бар?..

Жігіт. Кенесары, Наурызбайды бір он шақты жігіт тауып алды. Өзге қалың жиын қатындар алысырақта еді. Соған хабаршы жіберіпті.

Жанқараш. Тұтқындарға әзірше ештеңе істеген жоқ па?

Жігіт. Екеуінің де қолына кісен салып алды. Бірақ Қалығұл барып осылай қарай әкелгелі жатыр білем (Бәрі де шығады.)

9-көрініс

Аздан соң Кене мен Наурызбайды алып 5-6 жігіт кіреді. Екеуінің де қолында кісен. Бірақ ажарлары жоқ. Бұлар келіп отырған соң арттарынан 3-4 жігіт, Тайсары, Толыбай кіріп келеді.

Тайсары (ашулы). Жаңа анау үйде деп еді, енді мында алып келген екен. Жантайдікіне әкелсе жан батпайды дейді ғой. Көрсетермін батпағанды. Шақыр мұнда қатындарды, әуелі көріп алсын солар...

Толыбай. Алып кел. Қатындарды. Бұларды аман алып қалады ғой манаптар. Мұнда қырғызға, онда қазаққа жақсы атты кісі болмақ қой. (Бұл уақытта екеуі қылыштарын жалаңдатып жанып.)

Тайсары (кекетіп). Жақсы атты болады ғой. Неге болмасын (ақырып) шығып көрсін алдымнан, не қырғызбен, не қазақпен болар. Орман мен өртеніп кетсін манаптарымен мына қазақ басшысы. Сұбанбектің кегін алмай мен неге тірі жіберемін.

Толыбай (екіленіп). Қалпақтың қанын мен жоқтамаймын ба екем. (Тағат қыла алмай түкіріп жібереді. Толыбай Кенеге келіп.)

Тайсары (ақырып). Қолыңа түскен қырғыздан аман қалған кісі бар ма, жоқ па? (Кене үндемейді.)

Толыбай. Неге айтпайсың? Осында қолға түскен бір кісің де бір ауыз жауап берген жоқ дейді өзі. Неге айтпайсың?!

Тайсары. Айтамысың, жоқ па?!

Кене (қатты). Бары бар, жоғы жоқ, не айтушы едім мен саған.

Наурызбай. Не емексітетіні бар, мен жауап берем, Кенеке. Ай, ит кім керек өзіңе. Жасырушы ем қалғанымды.

Тайсары (ашулы). Тарт тіліңді... бауыздаймын қазір.

Наурызбай. Адырағал!.. Ығатын кісіні тапқан екенсің.

Толыбай (ақырып). Жаманқараны не қылдың? Қалпақты қайттің?..

Наурызбай. Жаманқаранды жайлаған, Орманбекті ойрандаған, Сұбанбекті сұлатқан, Қалпағынды талпақ қылған қолым осы... Білгеніңді қыла ғой.

Тайсары (тепсініп). Соған қылғаныңның барлығын өзіңе қылайын ит. Қой, шығарма енді үніңді.

Толыбай. Сені сыйлағаным емес. Ежелгі қырғыз әдеті еді. Өлетін кісіден арманын сұрайтын. Қазір сендер өлесіңдер, (Кенеге) не арманың бар, айт? (Кене үндемейді.)

Тайсары (тепсініп). Неге айтпайсың?

Кене. Айтпаймын. Сандырақтамай аулақ кет.

Тайсары (Наурызбайға). Сенің не арманың бар? (Бұл уақыттарда)

Алдыңғы қатын (даусы ылғи кекесінді). Е, жақсы хан, жайлы жатырмысың? Уа, мен өзің өлтірген Жаманқараның қатынымын... Ерімді жеңген ердің ері екенсің. Келші, көрісейін. (Ұмтыла береді.)

Кене (Көзін алмай, міз бақпай қарап тұрып). Е, қас батырдың ажалы қатыннан деп еді, келсең кел...

Алдыңғы қатын (Жақындай беріп, қойнындағы сапыны суырып алып. Кенеге салып жібереді.) Міне!.. Міне!.. Келген деген. (Сол кезде екінші қатын шығады.)

Соңғы қатын. Уа, мен Қалпақтың қатынымын. Маған, Наурызбай, сен қалдың. Керегім де сен едің. (Ұмтыла береді.)

Науан. Уай, қырғыз, еркегің құрып кеткен бе сенің. Мені еркегің өлтірсін.

Толыбай (жақындап қалған Қалпақтың қатынын қағып қалып). Тұр былай... Олай болса, міне еркек, тілегіңнің қарымы. (Ұмтылып келіп жүрегінен қанжарды салып жібереді. Науан құлайды).

Соңғы қатын (ұмтылып). Қанын ұрттаймын, қанын ұрттаймын! (Ұрттап, ұрттап алады.)

Кемпір (Кенесарыға). Асқақ төре, азғын бек, үлкен тақ, жақсы атақ алмақ ең. Жылаулардың жасы тұншықтырғанын көр міне!.

Шымылдық